

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній ступінь – бакалавр

на тему: «Старокостянтинівська волость у XVI – XVIII ст.:
склад, управління, демографія»

Виконав: студент 4-го року навчання

Спеціальності:

032 «Історія та археологія»

Освітньої програми:

«Історія та археологія»

Петров Максим Денисович

Науковий керівник Тесленко І.А.,

кандидат історичних наук, доцент

Рецензент Фелонюк А.В.

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

« _____ » _____ 2020 р.

Київ - 2020

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Старокостянтинівська волость та її власники у XVI-XVIII ст.	7
1.1. Поява Костянтинівської волості	7
1.2. Власники Старокостянтинівського ключа у XVI-XVIII ст.	11
1.3. Склад волості.	16
Розділ 2. Старокостянтинів як економічний та адміністративний центр волості	19
2.1. Старокостянтинів у XVI-XVIII ст.	19
2.2. Старокостянтинівський замок як резиденція та адміністративний центр волості	27
Розділ 3. Населення Старокостянтинівської волості у XVI-XVIII ст.	40
3.1. Джерела про залюднення Старокостянтинівщини	40
3.2. Демографічна ситуація у Старокостянтинові та волості у XVI-XVIII ст.	46
Висновок	50
Список використаних джерел та літератури	53
Додатки	56
Додаток 1. Таблиці	56
Додаток 2. Карти	69
Додаток 3. План Старокостянтинова 1794 р.	71
Додаток 4. Зображення	72

Вступ

Історія Старокостянтинівської волості досі не стала предметом комплексного дослідження. Раніше автори розглядали лише окремі аспекти історії регіону, зазвичай лише в контексті міста Старокостянтинова. Це дозволяє нам вважати обрану тему **актуальною**.

Об'єктом дослідження є магнатське землеволодіння на руських землях Речі Посполитої, а **предметом** – функціонування Старокостянтинівської волості (ключа) у XVI-XVIII ст.

Мета роботи – дослідити, як упродовж XVI-XVIII ст. змінювалися демографічна ситуація у волості, її склад та система управління нею.

З мети випливають такі **завдання**:

- З'ясувати обставини появи Старокостянтинівської волості і виявити фактори, що впливали на її економічний та демографічний розвиток;
- Визначити, як і у зв'язку з якими причинами змінювався склад волості;
- Встановити, хто і на якому праві володів Старокостянтинівщиною у зазначений період;
- Реконструювати зовнішній і внутрішній вигляд Старокостянтинівського замку досліджуваного періоду;
- Простежити динаміку чисельності і етнічну приналежність населення м. Старокостянтинова та волості.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з 1561 року до 1793 року. Нижня межа пояснюється датою заснування Старокостянтинова, верхня збігається в часі з включенням волості, як і цілого регіону, до складу Російської імперії.

Географічні межі – досліджуваний регіон у 1561-1569 рр. належав до Кременецького повіту Волинської землі (від 1566 р. воєводства) Великого князівства Литовського, а з 1569 до 1793 р. – до Кременецького повіту Волинського воєводства Речі Посполитої. Наразі поселення волості входять до складу Старокостянтинівського, Красилівського та Старосинявського районів Хмельницької області України.

Історіографія. В сучасній історіографії спроб узагальнити всі відомості про Старокостянтинівську волость не виявлено. Авторами підставових праць з історії міста Старокостянтинова є Олексій Баранович, Микола Теодорович та Василь Пероговський¹. Додаткові подробиці які стосувались управління цього маєтку було отримано з праць Ігоря Тесленка². Загальні тенденції розвитку регіону Південно-Східної Волині у кінці XVI – кінці XVIII ст. простежено за роботами Віктора Атаманенка, Ірини Рибачок, Олексія Барановича³. Матеріали з історії Острозької ординації, до якої входила Старокостянтинівська волость, зібрано з статей Тараса Вихованця, Ірини Ворончук, Івана Гаврилюка, Петра

¹ *Баранович А.* Упадок города Речи Посполитой: Старокостянтинов в XVII в. // Вопросы истории. – 1947. – № 8. – С. 30-49; *Баранович О.* Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст. // Записки Історико-Філологічного Відділу. – 1926. – Кн. 4. – 90 с; *Баранович О.* Панське місто за часів Польської держави. Старий Костянтинів. – Київ, 1928. – 65 с; *Пероговський В.* Із історії міста Старокостянтинова // Опис володінь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 р. – Острог, 2009. – С. 10–44; *Теодорович Н.* Город Старокостянтинов Волынской губернии, основанный в 1561 г. Князем Костантином Костантиновичем Острожским: исторический очерк. – Почаев; типография Почаево-Успенской Лавры, 1894. – 70 с.

² *Тесленко І.* Клієнтела князя Василя-Костянтина Острозького // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія. – Острог, 2011. – С. 144-152; *Тесленко І.* Костянтинів // *Дзярнович О., Рагаускене Р., Тесленко І., Черкас Б.* Князі Острозькі. – Київ, 2014. – С. 214-217.

³ *Атаманенко В.* Описово-статистичні джерела з початкової історії міст Південно-Східної Волині першої половини XVII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – 2016. – № 25. – С. 148-154; *Рибачок І.* Місто Костянтинів та волость у кінці XVI–першої третини XVII ст. // Наукові записки: історичні науки. – № 17. – 2011. – с. 57-70.

Кулаковського⁴. Статті Олени Годованюк містили цінну інформацію щодо архітектури Старосянтинівського замку⁵. У працях Володимира Собчука та авторів Польського біографічного словника міститься важлива біографічна інформація, що стосується власників маєтку⁶. Монографію Наталі Білоус⁷ використано для визначення коректного коефіцієнту кількості жителів у домогосподарстві в ранньомодерних містах. Для визначення строку придатності дерев'яного гонту ми послуговувались статтею реставраторів з Орегонського державного університету С.С. Немеця та Т.Д. Брауна⁸.

Джерела. Робота значною мірою спирається на фіскальні⁹ та описово-статистичні документи, зокрема, інвентарі Старосянтинівського ключа, частина з яких опублікована (1576, 1583, 1615, 1620, 1650 та 1651 pp.¹⁰),

⁴ *Вихованець Т.* Красилівський та Базалійський ключі у XVIII ст. Сторінки занепаду Острозької ординації // *Острозький краєзнавчий збірник*. – 2018. – №. 10. – С. 51-73; *Ворончук І.* «Малі міста» острожчини за інвентарем 1620 р. // *Острозька давнина*. – Остріг, 2015. – № 4. – С. 93-109; *Гаврилюк І.* Військовий контингент Острозької ординації в I половині XVII ст.: структура, чисельність, функціонування та бойова активність // *Острозька давнина*. – Остріг, 2015. – № 4. – С. 47-59; *Кулаковський П.* Князь Януш Острозький як організатор боротьби з татарськими нападами на початку XVII ст. // *Острозька давнина*. – Остріг, 2016. – № 5. – С. 28-53; *Кулаковський П.* Острозька ординація: задум фундатора та практика функціонування // *Острозька давнина*. – Остріг, 2015. – № 4. – С. 20-34.

⁵ *Годованюк О.* Оборонні споруди Поділля за інвентарем 1615 року // *Археологічна спадщина України*. – 1996. – Т. 3. – № 1. – С. 60-74.

⁶ *Собчук В.* Волинський шляхетський рід Лабунських // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць*. – 2006-2007. – № 15: *Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича*. – С. 134-146; *Marcinek R. Paweł Karol Sanguszek. Polski Słownik Biograficzny*. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1992-1993. – Т. XXXIV. – S. 497-500.

⁷ *Білоус Н.* Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 360 с.

⁸ *Niemiec S. S., Brown T. D.* Care and maintenance of wood shingles and shake roofs. – Oregon State University Extension Service, 1993. – 8 p.

⁹ *Źródła dziejowe*. – Warszawa, 1889. – Т. 19.

¹⁰ *Тесленко І.* Місто Костянтинів за поборовим реєстром 1576 року // *Болохівщина: земля і люди. Матеріали всеукраїнської наукової конференції “Велика Волинь”*. – Хмельницький-Стара Синява-Любар, 2000. – Т. 20. – С. 102-111; *Źródła dziejowe*. – Warszawa: Druk Jana Cotta, 1889. – Т. 19. – 485 s; *Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року / Упор. Атаманенко В., Рибачок І.* – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. – 270 с;

частина була опрацьована в архіві (1761, 1767-1781 та 1797-1799 рр.). Акти Кольбушовської транзакції, при поділі маєтку 1753 року зазначають реєстр поселень волості станом на цей час¹¹. Крім того, в дослідженні використано мапу Волинського воєводства Гійома Левассера де Боплана¹² середини XVII ст., карту Старокостянтинівської волості межі XVI-XVII ст. складену Александром Яблоновським¹³ та план-схему Старокостянтинова 1794 року¹⁴. Специфіка застосовуваних джерел спонукає широке використання методу кількісного аналізу.

Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.) // Пер., упор та передмова *Ворончук І.* – Київ-Старокостянтинів: НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2001. – 420 с; Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657 рр.: збірник за документами актових книг / Упор. *Сухих Л., Страшко В.* – Київ, 2008. – 1012 с.

¹¹ Akta publiczne do interesu ordynacyi Ostrogskiey należące. – 1754. – 196 s.

¹² Спеціальна карта України Гійома Левасера де Боплана 1650 року / Упорядн. Вавричин М., Голько О. – Київ; Львів, 2000.

¹³ *Jabłonowski A.* Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa-Wiedeń, 1900. – S. 11

¹⁴ Атлас Волынской губернии. – План г. Староконстантинова, 1794 г. – № 1.

Розділ 1. Старокостянтинівська волость та її власники у XVI-XVIII ст.

1.1. Поява Костянтинівської волості

Південно-Східна Волинь підпала під контроль Великого князівства Литовського у другій половині XIV ст. внаслідок відвоювання земель в Улусу Джучі¹⁵. На момент проголошення Люблінської унії регіон мав слаборозвинену економіку, що пов'язано із незаселеністю краю, регулярно спустошуваного татарськими нападами та віддаленого від ринків збуту збіжжя на Балтійському морі¹⁶.

Олексій Баранович вважає, що низький рівень залюднення регіону став наслідком неефективної системи оборони, яка не могла належним чином протидіяти татарським рейдам. В першу чергу від нападів страждали села, однак із загибеллю сільської округи занепадали й міські центри¹⁷.

Попри постійну загрозу, дослідники відзначають тенденцію до колонізації як спустошених ординцями, так і раніше неосвоєних земель. На Південно-Східній Волині цей процес особливо активно проходив наприкінці XVI – на початку XVII століття¹⁸. Ірина Ворончук слушно зазначає, що самі по собі землі не приносили прибутку, доки не були заселені і загосподарені. Відтак, власники маєтків витрачали величезні фінансові ресурси на заснування сіл і міст, розбудову мережі комунікацій та інфраструктури. Врешті, добрим аргументом для переселення у регіон було звільнення новоприбулих підданих від податків та повинностей на обумовлений термін¹⁹.

¹⁵ Баранович О. Панське місто за часів Польської держави. Старий Костянтинів // Записки Історично-Філологічного відділку. – Київ, 1928. – С. 3.

¹⁶ Атаманенко В. Описово-статистичні джерела з початкової історії міст Південно-Східної Волині першої половини XVII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – 2016. – № 25. – С. 148.

¹⁷ Баранович О. Панське місто за часів Польської держави. – С. 6.

¹⁸ Рибачок І. Місто Костянтинів та волость у кінці XVI–першої третини XVII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: історичні науки. – Вип. 17. – 2011. – С. 59.

¹⁹ Опис володінь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року. – С. 59-62.

Чи не головним ініціатором колонізації краю був київський воєвода князь Василь-Костянтин Острозький (1526-1608), засновник Костянтинівської (пізніше Старокостянтинівської) волості²⁰. Території, які увішли до її складу, спершу належали шляхетському роду Лабунських. У 1505 році великий князь литовський та польський король Александр Ягеллончик за вірну службу жалував волинському зем'янинові Івану Лабунському «пусті» селища Коліщинці, Гребенинка та Сахнівці. В Коліщинцях у цей час проживало двоє господарських служебників, тоді як у інших селах не було жодного підданого²¹. Через рік той же боярин отримав монарший підтвердний привілей і право безумовного посідання зазначених земель²². У 1547 р. їх поділили між собою сини Івана Лабунського Василь та Богухвал, причому Коліщинці та Сахнівці дісталися першому з них, а Гребенинка другому²³. Через фінансові труднощі старший з братів спочатку заставив половину своїх володінь князю Василю-Костянтину Острозькому (1560), а потім продав їх тому ж магнату (1561). Набуті ним землі стали ядром майбутньої волості²⁴. Гребенин також потрапив до рук Острозького: у 1565 році сини Богухвала уклали з київським воєводою угоду про тимчасову поступку маєтку, а в 1582 році продали його князю за 2000 кіп грошів²⁵.

Новий господар Коліщинець був представником роду, який виділявся своєю економічною потужністю серед інших тогочасних українських аристократичних фамілій. За підрахунками вчених, на межі XVI і XVII ст.

²⁰ *Пероговський В.* Із історії міста Старокостянтинова // Опис володінь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 р. – Острог, 2009. – С. 14.

²¹ *Собчук В.* Волинський шляхетський рід Лабунських // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць. – 2006-2007. – № 15. – С. 136; *Теодорович Н.* Город Старокостантинов Волынской губернии... – С. 5-6.

²² *Теодорович Н.* Город Старокостантинов Волынской губернии... – С. 5-7.

²³ *Собчук В.* Волинський шляхетський рід Лабунських // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць. – 2006-2007. – № 15. – С. 137.

²⁴ *Теодорович Н.* Город Старокостантинов Волынской губернии... – С. 7.

²⁵ *Собчук В.* Волинський шляхетський рід Лабунських // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць. – 2006-2007. – № 15. – С. 139-140. Розширення Костянтинівщини відбулося в 1603 р., коли син київського воєводи кн. Олександр Острозький викупив у Лабунських сс. Новоселицю та Киселі.

Острозьким належало до третини площі Волинського воєводства. А ще були володіння й у інших провінціях Речі Посполитої, загалом приблизно 1000 сіл і 100 містечок²⁶.

Здобуття великого маєтку стало підставою для створення окремої волості, формування якої почалося з осадження міста²⁷. З цією метою 26 травня 1561 року магнат отримав від великого литовського князя Сигізмунда II Августа локаційний привілей з дозволом заснувати місто в гирлі річки Ікопоть, при її впадінні у Случ²⁸. Монарший привілей започаткував у Костянтинові традицію міського права за прикладом Вільна, дозволяв проводити щотижневі торги й щорічні ярмарки. Відтак, до новопосталого міста потяглися селяни, купці й ремісники²⁹.

Новостворене поселення було назване Костянтиновом на честь батька князя Василя-Костянтина. Поява назви Старий Костянтинів пов'язана із осадженням у 1600 році Нового Костянтинова в Подільському воєводстві³⁰. Від середини XVII століття поширеною стала назва Старокостянтинів, хоча попередньою продовжували активно послуговувались і у XVIII столітті.

Ірина Ворончук виділяє два способи появи поселень міського типу. У першому випадку вони виникали на місці давніх сіл внаслідок їх поступового самостійного економічного розвитку. Подальше отримання привілеїв на самоврядування, торги і ярмарки юридично фіксувало dokonаний факт постановня нового міста. Другий шлях передбачав реалізацію власником плану урбанізації раніше неосвоєного, малозалюдненого терену³¹, і це саме наш випадок. Саме по собі село Коліщинці не розвинулося до статусу міста, аж

²⁶ Опис володінь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року / Упор. В. Атаманенко, І. Рибачок. – Острог, 2009. – С. 76.

²⁷ Рибачок І. Місто Костянтинів та волость у кінці XVI–першої третини XVII ст. – С. 59.

²⁸ Теодорович Н.И. Город Старокостантинов Волынской губернии... – С. 424, 429; Баранович О. Панське місто за часів Польської держави. – С. 9.

²⁹ Пероговський В. Із історії міста Старокостянтинова. – С. 14; Теодорович Н. Город Старокостантинов Волынской губернии... – С. 8-9; Баранович О. Панське місто за часів Польської держави. – С. 9.

³⁰ Малі міста України. Хмельницька область: бібліогр. покажч. – С. 158.

³¹ Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Упор. І. Ворончук. – Київ-Старокостянтинів, 2001. – С. 77.

поки не потрапило до рук київського воєводи князя Василя-Костянтина Острозького. Новому власникові довелось докладати неабияких зусиль, аби досягнути бажаного результату. У цій справі ключове значення мало отримання монаршого локаційного привілею, а також побудова фортифікацій, які не лише охороняли місто, але й стали ланкою оборонної смуги на південному сході Волинського воєводства. Серед інших опорних пунктів, що входили до цієї мережі і були засновані князями Острозькими в другій половині XVI ст., можна згадати Базалію (1574) та Остропіль (1576)³².

Особливе піклування про захист колоністів не є дивним, якщо враховувати часті татарські спустошення та можливі наїзди на володіння Острозьких їхніх сусідів-опонентів. Фортифікації були важливими об'єктами інфраструктури для захисту городян і жителів околиці – у разі небезпеки піддані могли шукати притулку за міськими мурами та в замку. До створення цих укріплень новий власник приступив ще в 1561 р., причому одразу прийнято рішення зводити замок із каменю. Місто натомість було обнесено земляними валами та дерев'яним полісадом³³. Укріплення захищав постійно присутній у Старокостянтинові гарнізон. За потреби його могло посилити шляхетське ополчення з числа осілих навколо міста слуг-ленників дому Острозьких³⁴.

Як бачимо, київський воєвода належним чином попіклувався про розвиток міста: спершу отримав монарший привілей, що забезпечував юридичний статус поселення і права його жителів, потім почав споруджувати у Старокостянтинові фортифікації. Ці кроки сприяли залюдненню краю і розростанню Старокостянтинівської волості.

³² Опис володінь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року / Упор. В. Атаманенко, І. Рибачок. – Острог, 2009. – С. 76.

³³ Теодорович Н. Город Старокостантинов Волынской губернии... – С. 9.

³⁴ Баранович О. Панське місто за часів Польської держави. – С. 9.

1.2. Власники Старокостянтинівського ключа у XVI-XVIII ст.

Як вже було згадано, у першій половині – середині XVI століття територія майбутньої волості належала шляхетському роду Лабунських. У 1561 р. Василь Лабунський через борги відступив свої землі князю Василю-Костянтину Острозькому, представнику одного з найвпливовіших і найбагатших родів у Великому князівстві Литовському³⁵.

Придбання нових володінь не пройшло безперешкодно – одразу з'явилися конкуренти, які поставили під сумнів права князя на перелічені маєтки. Першими звернулися до суду племінники Василя Лабунського Михайло та Криштоф Богухваловичі. Брати ініціювали процес, який закінчився для них невдало, й у 1565 році позивачі видали київському воєводі зобов'язання більше не пред'являти жодних претензій на володіння які їхній дядько мусив відступити³⁶.

Але на цьому проблеми не завершилися. Новим опонентом київського воєводи став Ян-Єронім Ходкевич, який стверджував, що Василь Лабунський не мав права продавати ці землі, належні начебто королю. Відтак, у 1566 році Сигізмунд II Август видав привілей, за яким справжнім дідичем Коліщинців / Костянтинова і навколишніх сіл проголошувався конкурент князя Василя-Костянтина. Микола Теодорович припускає, що Острозький вирішив проблему, пішовши на угоду із Ходкевичем, якому, певно, довелося заплатити відшкодування³⁷. У підсумку волость залишилася під контролем руського аристократа.

Після смерті київського воєводи у 1608 році наступним власником маєткового комплексу був його син краківський каштелян Януш Острозький. У руках цього магната Костянтинівщина перебувала до 1620 р. Князю Янушу належала ідея оформлення більшої частини своїх володінь у т. зв. Острозьку

³⁵ *Пероговський В.* Із історії міста Старокостянтинова. – С. 14; Опис володінь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року. – С. 76.

³⁶ *Теодорович Н.* Город Старокостантинов Волынской губернии... – С. 11-12.

³⁷ Там само. – С. 12.

ординацію (майорат). Особливий статус цих земель означав, що їх не можна було продати чи поділити. Всю ординацію отримував один спадкоємець, і далі вона мала передаватися від глави дому до визначеної особи в цілісному вигляді³⁸.

Першопочатковою причиною створення майорату став особистий конфлікт синів Василя-Костянтина Острозького, Януша та Олександра. 1603 року володіння були порівну поділені між ними, однак молодший з братів незабаром помер. В старшого ж не було нащадків чоловічої статі, тому можливою була ситуація успадкування його земель дітьми брата, чого Янушеві хотілось уникнути. Влаштування ординації дозволяло обійти законодавчі приписи, проминувши в переліку спадкоємців небажаних осіб. Оскільки майорат мав бути затверджений на сеймі, князь Януш постановив, що всі його нащадки, які носитимуть титул острозького ордината, мають у разі потреби виставляти на захист Речі Посполитої військо з 300 кінних та 300 піших вояків³⁹.

Попередню згоду на утворення ординації сейм надав у 1605 році, а остаточно схвалив її у 1609-му. Затримка була спричинена політичною боротьбою у Речі Посполитій, відомою як Рокош Миколая Зебжидовського (1606-1607). У цей час краківський каштелян балансував між прихильниками та противниками короля, через що і не міг отримати однозначної підтримки своєї ініціативи⁴⁰. Крім того, князь довго не міг вирішити, хто саме з родичів і нащадків заслуговує стати його спадкоємцем. Умови передачі маєткового комплексу неодноразово змінювалися.

Юридичне оформлення майорату завершилося після того, як текст його фундаційного акту був внесений до книг Люблінського трибуналу в 1618 році.

³⁸ *Теодорович Н.* Город Старокостантинов Волынской губернии... – С. 24.

³⁹ *Гаврилюк І.* Військовий контингент Острозької ординації в I половині XVII ст.: структура, чисельність, функціонування та бойова активність // *Острозька давнина*. – Остріг, 2015. – № 4. – С. 47; *Кулаковський П.* Острозька ординація: задум фундатора та практика функціонування // *Острозька давнина*. – Острог, 2015. – № 4. – С. 23.

⁴⁰ *Кулаковський П.* Острозька ординація: задум фундатора та практика функціонування // *Острозька давнина*. – Острог, 2015. – № 4. – С. 23.

На момент постановня до ординації входило 24 міста й 592 села, включно з Костянтинівською волостю. Власником цього комплексу мав стати первісток князя Януша і далі його старші нащадки чоловічої статі по прямій лінії. Якби первісток краківського каштеляна помер, не залишивши потомків, що мали право на спадщину, вона повинна була перейти до наступного за старшинством сина фундатора. У разі, якщо і цей, і всі інші нащадки князя по чоловічій лінії помруть і рід Острозьких, таким чином, вигасне, ординація мала потрапити до рук до старшого з нащадків Янушевої дочки Євфрозини, одруженої із брацлавським воєводою кн. Олександром Заславським. Якби зять Острозького помер без живих синів, діти княжни Євфрозини від іншого шлюбу не мали би права на спадкування. В разі згасання роду Заславських, наступним в черзі на ординацію був литовський підचाший Януш Радзивіл, син подружжя Катерини Василівни Острозької та Криштофа Радзивіла. Якби і лінія Радзивілів перервалася, спадок за рішенням сейму мав отримати поляк, литвин чи русин, що є рицарем Мальтійського ордену⁴¹.

1620 року Януш Острозький помер, не залишивши нащадка чоловічої статі, тому згідно зі встановленими правилами, її успадкував старший онук фундатора неповнолітній Франциск Заславський. Оскільки він загинув вже наступного, 1621 року, маєтності і титул ордината перейшли його брату князю Владиславу-Домініку Заславському, майбутньому сандомирському та краківському воєводі. Перші 12 років він не був повноцінним власником дідових латифундій, оскільки на момент смерті Франциска мав лише 5 років. Розпоряджатися ординатськими володіннями князь почав після того, як йому виповнилося 18, що було порушенням волі фундатора. Януш Острозький

⁴¹*Вихованець Т.* Красилівський та Базалійський ключі у XVIII ст. Сторінки занепаду Острозької ординації. // Острозький краєзнавчий збірник. – 2018. – №. 10. – С. 54; *Кулаковський П.* Острозька ординація: задум фундатора та практика функціонування // Острозька давнина. – Острог, 2015. – № 4. – С. 23-24; *Гаврилюк І.* Військовий контингент Острозької ординації... – С. 47.

вважав, що відповідними правами його спадкоємець має користуватися з настанням 24-ліття⁴².

Владислав-Домінік Заславський посідав землі майорату до смерті в 1656 р., після чого титул ордината дістав його син князь Олександр-Януш (1656-1682), який не залишив нащадків. Тоді маєток перейшов до рук його сестри Теофілії-Людвіки Заславської (1682-1709), що, як бачимо, є порушенням волі засновника ординації. Януш Острозький передбачив, що після згасання роду Заславських наступними в черзі на спадок є князі Радзивілі. Обійняти титул вони не могли, оскільки всі члени родини були кальвіністами, тоді як за умовами фундації власником ординації мав бути католик. Отже, наступним спадкоємцем маєтностей князя Януша Острозького мав стати обраний сеймом кавалер Мальтійського ордену. Те, що цього не сталося, пояснюється родинними зв'язками Теофілії-Людвіки, яка була рідною племінницею короля Речі Посполитої Яна III Собеського⁴³.

Княжна Заславська керувала маєтком разом зі своїм другим чоловіком великим коронним маршалком князем Юзефом-Каролем Любомирським (1688-1702). Надалі володіння успадкував їхній син сандомирський, заторський та рицький староста Александер-Домінік (до 1720 року). Останній помер бездітний, відтак ординація, а значить і Старокостянтинівський ключ, через його молодшу сестру Маріанну дісталися її чоловіку великому литовському маршалку князю Павлу-Каролу Сангушкові (1720-1750). Народжений у цій родині надвірний литовський маршалок князь Януш-Олександр через великі борги змушений був розпродати майорат кредиторам (т.зв. Кольбушовська транзакція, 1753 р.).

Умови розпорошення ординації викликали спротив клану Чарторийських, що були одними з ініціаторів поділу. За розпорядженням короля створено Дубенську комісію, яка мала на меті повернути майорат у

⁴² Кулаковський П. Острозька ординація: задум фундатора та практика функціонування // Острозька давнина. – Острог, 2015. – № 4. – С. 29.

⁴³ Теодорович Н. Город Старокостантинів Волинской губернии... – С. 24.

цілісність, через що нові власники мусили один за одним відмовитись від наданих Сангушком володінь. Неофіційно ж князь Януш-Олександр запевняв своїх кредиторів, що маєтки залишаться у їхньому посіданні. Тим не менше, у 1760 р. він відписав Старокостянтинівську волость у тимчасове тримання своєму секретарю Міхалові Чапличу⁴⁴. Ситуація змінилась у 1764 році, коли новим королем Речі Посполитої став представник Фамілії Чарторийських Станіслав-Август Понятовський. Сейм 1766 року визнав чинними умови Кольбушовської транзакції⁴⁵, тож Старокостянтинівщина опинилася в руках осіб, що й мали її посідати за цим документом. Першим з них був руський воєвода князь Август-Александр Чарторийський, другим – великий коронний стражник князь Станіслав Любомирський. Магнати володіли маєтковим комплексом спільно до 1778 року, після чого Чарторийські поступились маєтком Ізабелі з Чарторийських Любомирській, дружині князя Станіслава⁴⁶.

Таким чином, з 1561 року, коли було засновано місто Костянтинів, до 1793 р., коли Східна Волинь стала частиною Російської імперії, Старокостянтинівська волость належала 13 магнатам, що походили з 5 родів. Князі Острозькі її посідали від 1561 року до смерті останнього чоловічого представника фамілії в 1620 році. Далі маєтком володіли, як острозькі ординати, князі Заславські (1620-1682), Любомирські (1682-1720) і Сангушки (1720-1766). Внаслідок розформування Острозької ординації, проголошеного ще в 1753 р., але реально здійсненого у 1766 р., новими дідами Старокостянтинівщини стали князі Любомирські і Чарторийські (1766-1778). Після того, як останні поступилися на користь перших своєю часткою цих володінь, весь маєтковий комплекс опинився в руках князів Любомирських, які і були його дідами аж до другого поділу Речі Посполитої.

⁴⁴ *Вихованець Т.* Краси́лівський та База́лійський ключі у XVIII ст. Сторінки занепаду Острозької ординації. // Острозький краєзнавчий збірник. – 2018. – №. 10. – С. 66.

⁴⁵ Там само. – С. 69-71.

⁴⁶ *Теодорович Н.* Город Старокостантинов Волынской губернии... – С. 25-26; *Marcinek R.* Paweł Karol Sanguszko // *Polski Słownik Biograficzny*. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1992-1993. – Т. 34. – S. 497-500; *Пероговський В.* Із історії міста Старокостянтинова. – С. 44.

1.3. Склад волості

Упродовж своєї історії Старокостянтинівський ключ неодноразово змінював свої географічні межі. До заснування князем Янушем Острозьким ординації (1618) можна виділити три основних віхи розширення маєткового комплексу. Спочатку Янушів батько князь Василь-Костянтин придбав у Василя Лабунського його володіння з центрами в Коліщинцях та Сахнівцях. Додаткових уточнень щодо числа набутих поселень в джерелі немає⁴⁷. З огляду на те, що Коліщинці (теперішній Старокостянтинів) та Сахнівці лежать на відстані 10 км одні від інших, можна подумати, що під контролем київського воєводи опинились не надто великі обшири землі.

1582 року Криштоф Лабунський, племінник Василя, продав князю Василю-Костянтину село Гребенин за 2000 кіп грошів. Врешті, у 1603 році Олександр Острозький викупив у Лабунських Новоселицю і Киселі⁴⁸. На цьому завершуються відомі нам великі придбання земель для волості. Перелік зовсім короткий і може скластися враження, що вся Костянтинівщина складалась лише з 5 сіл, одне з яких стало містом. Однак якщо поглянути на поборові реєстри 1576 та 1583 років, стає зрозуміло, що це не так. У них фігурують 30 та 44 села відповідно⁴⁹ (див. Таблицю 1). Дивним видається те, що в аналізованих податкових матеріалах Новоселиця (у 1576 і 1583 рр.) та Киселі (у 1576 р.) фігурують як складова частина володінь кн. Острозьких, хоча, як уже було згадано вище, їх придбання датується 1603 роком. Не виключено, що в останній третині XVI – на початку XVII ст. між Лабунськими

⁴⁷ Теодорович Н. Город Старокостантинов Волынской губернии... – С. 7.

⁴⁸ Собчук В. Волинський шляхетський рід Лабунських // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць. – 2006-2007. – № 15. – С. 139-140.

⁴⁹ Тесленко І. Місто Костянтинів за поборовим реєстром 1576 року. – С. 102-111; Źródła dziejowe. – Warszawa: Druk Jana Cotta, 1889. – Т. 19. – S. 128-130.

та Острозькими було укладено кілька актів купівлі-продажу, які до наших днів не збереглися⁵⁰.

Загалом виходить, що вже у 1576 році реєстр фіксує 30 сіл – набагато більше, ніж було придбано у Лабунських (див. Таблицю 1). Появу такої кількості поселень можна пояснити як колонізаційною діяльністю нового власника, так і приєднанням земель Лабунських до вже існуючого масиву володінь княжого роду. Всього за сім років, до 1583-го, кількість сіл у волості зросла до 44. З цих півтора десятки поселень тільки два було придбано, а решта з'явилися внаслідок активного освоєння терену.

Після того, як на початку XVII ст. волость розрослася до 60 поселень, освоєння необжитих земель сповільнилось. Утім до вибуху Козацької революції середини XVII ст. тут нараховувалося вже понад 70 сіл. У другій половині цього ж століття волость знаходилась в руїні. На 1661 р. лише в 6 селах проживали платоспроможні піддані. Поступова відбудова разом з військовою та політичною стабілізацією регіону призвела до того, що в 1753 році ключ нараховував 74 села (див. Таблицю 1). Нам це відомо завдяки реєстру володінь князя Януша-Олександра Сангушка, укладеному перед розподілом Острозької ординації. Пізніші джерела, а саме інвентарі 1761-1781 рр., фіксують у Старокостянтинівському ключі від 3 до 11 сіл (див. Таблицю 2). Можна подумати, що в другій половині XVIII ст. волость знову опинилась в кризі, спричиненій якимись зовнішніми чи внутрішніми негараздами, однак при ретельнішому вивченні джерел з'ясовується, що в документах зафіксовані тільки столові села магнатів. Те, що до інвентарів перестали вносити поселення, які перебували у різних формах тимчасового держання, свідчить

⁵⁰ В акті поділу маєтків панів Лабунських 1570 р. згадано сс. Новосілки та Красносілки. У поборовому реєстрі 1583 р. село Киселі позначене як власність Криштофа Богухваловича, а Красносілки – як масток його сестри Олени. Цікаво, що Красносілки згадані в цьому ж джерелі і як володіння Василя-Костянтина Острозького (*Собчук В.* Волинський шляхетський рід Лабунських // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць.* – 2006-2007. – № 15. – С. 138-140). Можна припустити, що Лабунські й Острозькі одночасно володіли різними селами з однаковими назвами, але від початку XVII ст. ця «плутанина джерел» зникає. Красносілки, Киселі та Новосілки існують в наш час і знаходяться недалеко від Старокостянтинова.

про послаблення зв'язку між ними та замковою адміністрацією, а відповідно й дидичем. Очевидно, що упродовж 1760-х і 1770-х років загальна кількість сіл Старокостянтинівської волості залишалася такою ж, як і в середині XVIII ст.

Розділ 2. Старокостянтинів як економічний та адміністративний центр волості

2.1. Старокостянтинів у XVI-XVIII ст.

Старий Костянтинів відігравав ключову роль у житті прилеглих сіл волості. Це був економічний центр, в якому концентрувалися податки, зібрані з мешканців околиці. Тут же відбувалися ярмарки й торги, сюди привозили свої товари купці з інших міст повіту, цілого воєводства та сусідніх регіонів. Крім того, в Старому Костянтиніві знаходився замок із залогою, хоча й саме місто мало власні захисні споруди. Фортифікації та вояки забезпечували захист як міщанам, так і жителям навколишніх сіл, а в самому замку розміщувалась адміністрація дідича.

Правову основу існування Старокостянтинова було закладено у великокняжому привілеї на осадження міста 1561 року. Як уже було згадано вище, монарх надавав міські права поселенню за прикладом Вільна. Городяни могли вільно тримати корчми і продавати у них мед, пиво, горілку й інші напої. Щорічний ярмарок і щотижневі торги мали відбуватися в дні, які обере господар міста. Його жителі могли вільно торгувати своїм крамом, тоді як купці з інших міст і навіть країн, що прибували до Старокостянтинова, повинні були спочатку сплатити мито⁵¹. Таким чином, були сформовані легальні умови для сталого економічного розвитку поселення. Його заснування й економічний прогрес сприяли колонізації навколишніх малозалюднених земель.

Варто відзначити, що самоврядування городян, започатковане монаршим привілеєм, загалом підпорядковалось волі дідича, який на початку XVIII ст. навіть скасував ратушний суд⁵². Як вказує О. Баранович, зробити це

⁵¹ *Пероговський В.* Із історії міста Старокостянтинова. – С. 14; *Теодорович Н.* Город Старокостянтинов Волынской губернии... – С. 8-9; *Баранович О.* Панське місто за часів Польської держави. – С. 9.

⁵² *Баранович А.* Упадок города Речи Посполитой: Старокостянтинов в 18 в. // *Вестник истории.* – 1947. – № 8. – С. 40.

було тим легше, що в дійсності єдиного органу представництва всіх містян не існувало. В Старокостянтиніві, як і в інших «багатонаціональних» містах, поруч із магістратом існувало кілька інших самоврядних інститутів – єврейський кагал, монастирські юридики, циганський суд⁵³.

Варто розуміти, що Костянтинів не існував у вакуумі. Навколишні села були найактивнішим чином залучені до його життя. В українських воєводствах Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої селяни постійно постачали до міста необхідні продовольчі товари, в першу чергу збіжжя і продукти тваринництва. Для деяких артикулів воно було лише проміжним пунктом, оскільки далі вони йшли на експорт через балтійські порти. Таким чином, навколо кожного міста була власна сільська округа, всі ринкові операції якої проходили через посередника у вигляді цього поселення⁵⁴.

У XVI – на початку XVII ст. веденню торгівлі сприяв гостинець, який проходив через Старокостянтинів. Відомо, що у 1640-х роках він оминав місто, тож власник маєтку кн. В.-Д. Заславський, невдоволений цією ситуацією, прагнув повернути купців до нього⁵⁵. Загалом, у зазначений період Старокостянтинів був одним із найбільших на Волині центрів продажу худоби. Звідси через Львів, Люблін та Ярослав її переганяли далі на захід, зокрема до Сілезії. На експорт йшли віск, мед, шкіра, хутро, лой, риба. Імпортувались сукна, скло, метал, зброя. Окрім скотарства жителі Старокостянтинова займались ремеслами та промислами. У місті були цехи теслів, столярів, бондарів, ткачів, рибалок, різників, кушнірів, лимарів, шевців, які отримували сировину переважно з панських володінь (дерево з князівських пуш, шкіру з фільварків). Дідич мав монополію на прибутки з окремих галузей господарства. До княжого скарбу надходили кошти з міських гуралень,

⁵³ Баранович О. Панське місто за часів Польської держави. – с. 50.

⁵⁴ Там само. – С. 86-87.

⁵⁵ Там само. – С. 9-10.

млинів, броварень і корчем, а також мито з торгівлі сіллю, смолою, дьогтем, в час коли спускався став, – рибою⁵⁶.

Ті товари, які вироблялися в Старокостянтинові, забезпечували попит переважно місцевого населення. У другій половині XVIII ст. на ринковій площі функціонувала стаціонарна крамниця, в якій можна було придбати реміні⁵⁷. Городяни, які не були активно залучені до ремесла чи торгівлі, займалися землеробством⁵⁸.

Часто, як і у випадку зі Старокостянтиновом, майстри були зобов'язані щороку безоплатно виконувати певні роботи «на замок». У першій половині XVIII ст. ці повинності полягали, зокрема, в тому, що кушніри постачали стільки шкір панові, скільки замовить, а різники – по «шматку» м'яса. Кожен ткач мусив щороку виготовити з наданої із села пряжі півсоток полотна. Кожен міщанин, який мав коня, возив до замку по фурі дров на рік⁵⁹, і т.д.

Коли в 1703 році відбувалась реконструкція міського ставу, городяни його спустили та налагодили греблю. Риба, виловлена у цій водоймі, вивозилася на експорт (окрім білої берегової, яку постачали на замок)⁶⁰.

У середині – другій половині XVII ст. маєток неодноразово плюндрувався військами різних армій, від чого занепали фільварки. Вільну землю навколо міста зайняли міщанські хутори, які розміщувались на найкращих ґрунтах. Вони були комплексними господарствами, окрім землеробства орієнтованими також на скотарство та бджільництво. Але після стабілізації політичної ситуації до середини XVIII ст. панські фільварки відновились⁶¹.

У другій половині XVIII ст. ріст цін на зерно призвів до збільшення фільварку та розширення приватних ділянок міщан навколо

⁵⁶ Баранович О. Панське місто за часів Польської держави. – С. 41.

⁵⁷ Там само. – С. 43.

⁵⁸ Там само. – С. 6-11.

⁵⁹ Там само. – С. 35-39.

⁶⁰ Там само. – С. 32.

⁶¹ Там само. – С. 28, 33.

Старокостянтинова⁶². Освоєння нових земель відбувалося завдяки перерозподілу панських угідь.

Збільшення орних земель відбулось і на порядку відбування панщини. Якщо в XVII та на початку XVIII ст. її виконували лише жителі передмість, близьких до фільварків Новиків та Стариків, то вже 1787 року під повинність підпадали всі мешканці Татарської вулиці, Полонського, Заслуцького та Закузьминського передмість⁶³.

Податкові джерела (див. Таблицю 5) засвідчують, що протягом 1570-1603 рр. населення міста стабільно зростало, в середньому зі швидкістю 8 димів на рік. Різке зменшення кількості господарств можна спостерігати в проміжку між 1603 та 1615 рр. Тоді їх стало менше на 202. Враховуючи те, що це був спокійний від татарських нападів час (останній стався 1595 р., а наступний у 1616 року), видається, що це свідчення якогось іншого негаразду. І справді, у 1604 та 1605 роках у місті сталися пожежі, після яких лишилось тільки 100 цілих будинків⁶⁴. Відбудова проходила повільно, бо навіть через 10 років у Старокостянтинові залишалося 67 попелищ⁶⁵.

Наступні 14 років поселення зростало із середньою швидкістю 12 димів на рік, досягнувши відмітки у 588 господарств. Проте після цього до 1635 р. відбувається невеликий спад темпів розширення міста до 556 димів. (див. Таблицю 5). Оскільки ми не маємо жодних даних про бойові дії чи пошесті, причина такого зменшення залишається не зрозуміла.

Фіскальні матеріали 1636 року свідчать про те, що буквально за лічені місяці кількість димів у місті зросла в півтора рази. Пояснити цю зміну складно. Можливо, в даному випадку маємо справу зі специфікою двох різних джерел, подимного, що сплачувалося до королівського скарбу, та інвентаря, укладеного для внутрішнього користування.

⁶² Баранович О. Панське місто за часів Польської держави. – С. 61.

⁶³ Там само. – С. 62.

⁶⁴ Теодорович Н.И. Город Старокостантинов Волынской губернии... – С. 517.

⁶⁵ Рибачок І. Місто Костянтинів та волость у кінці XVI–першої третини XVII ст. – С. 61; Теодорович Н.И. Город Старокостантинов Волынской губернии... – С. 498.

Наступні дані про чисельність населення міста датуються серединою XVII ст. На 1650 рік у Старокостянтинові й окрузі не залишилось жодного диму. У наступному році ситуація покращилась не сильно. Навколо міста ніхто не жив, а в Старокостянтинові було 10 димів.

Темпи відновлення у наступні 10 років нам не відомі, оскільки податкових документів за цей період виявити не вдалося, а наступний інвентар 1661 року фіксує стан справ після ще одного спустошення. Тоді внаслідок нападу татар в місті залишилось тільки 2 дими. Жителі навколишніх сіл розійшлися або потрапили до полону. Попри часткове відновлення міста, похід турецького війська на Волинь у 1684 р. закінчився майже тотальним спустошенням Старокостянтинова, в якому залишилося тільки 5 димів.

Інвентар, датований 1754 роком, свідчить про те, що місто за розмірами досягло свого довоєнного показника. У цей час в ньому зафіксовано близько 550 димів.

Наступні два десятиліття Старокостянтинів зростав в середньому зі швидкістю 6 димів на рік, досягнувши піку у 617 димів у 1769 році. Це суттєво повільніші темпи, ніж ті, які ми бачили наприкінці XVI – на початку XVII ст., коли відповідний показник був удвічі більшим. У наступний рік відбулось катастрофічне скорочення чисельності жителів майже вдвічі, до 346 господарств. Це стало наслідком епідемії чуми 1769-1770 років⁶⁶. Вже за чотири роки Старокостянтинів в цілому відновився і мав 534 дими, що все одно менше, ніж до епідемії. Наступного року у місті фіксується всього 96 димів. Причина такого різкого скорочення кількості господарств, а значить і населення, невідома.

Жителі Старокостянтинова і волості належали до різних етнічних груп, однак наявні джерела не дозволяють ґрунтовно вивчити питання їх навіть процентного співвідношення. Загал підданих укладачі інвентарів поділяють на християн та юдеїв. Євреї проживали в самому Старокостянтинові, сплачували

⁶⁶ *Пероговский В.* Отрывок из истории города Старокостантинова. – С. 75, 78.

спеціальні податки і не виконували повинностей⁶⁷. У 1760-х їхня частка складала близько половини населення Старого міста і близько 25 % населення Нового міста (див. Таблицю 8). На початку наступного десятиліття ці показники суттєво зменшилися у зв'язку із епідемією чуми 1770 року. Так, на старому місті частка єврейського населення скоротилася з 48.5% до 39%.

Аналізуючи ці показники, виникає питання, чи не мігрували євреї з міста під час пошесті. Відповідаючи на це питання, варто звернути увагу на співвідношення живих димів до вимерлих протягом року. 1770 року в старому місті було 207 живих димів християн, вмерлих було 91, тобто 30% від загалу. Євреїв було живих господарів 136, а померлих 99, що складає 42%⁶⁸. Таким чином, бачимо, що втрати 1770 року були наслідком не переселення з міста, а хвороби, під час якої з певної невідомої причини смертність серед євреїв була вищою на 12% в порівнянні з християнами, при тому, що серед новоміського передмістя такої тенденції не спостерігається. (див. Таблицю 8).

За два роки число староміщан суттєво зросло, причому етнічне співвідношення сильно змінилося: юдеї тут складали понад 50% всіх жителів. Можна лише помітити швидкість, з якою у місто прибули нові поселенці-євреї: за два роки їх число подвоїлося (з приблизно 800 до 1600 жителів). У подальшому частка юдеїв у Старокостянтиніві була стабільно високою і коливалася в діапазоні 54-58% (див. Таблицю 8).

З військової точки зору Старокостянтинів розташовувався у доволі небезпечному місці, прямо на Чорному шляху, яким кримські татари здійснювали свої походи по ясир. З одного боку, це погіршувало становище міщан, з іншого, саме цей чинник збільшував значення його укріплень для всього Волинського воєводства⁶⁹.

Великі напади степовиків на місто у XVI ст. фіксуються у 1575, 1589, 1593, 1595 роках. Передостанній з них закінчився погромом мобілізованої

⁶⁷ ЦДІАК України. – КМФ-15, оп. 3, спр. 444.

⁶⁸ Там само. – Ч. 5. (1770)

⁶⁹ *Теодорович Н.* Город Старокостантинов Волынской губернии... – С. 496.

шляхти, випаленням багатьох сіл та міст, у тому числі Старокостянтинова⁷⁰. Наступна серія походів припала на 1616-1618 рр., причому під час останнього з них замок встояв, але були дощенту випалені села волості⁷¹.

У період Хмельниччини місто кілька разів витримувало облогу козаків і татар. У 1649 році воно було взяте в кільце 10-тисячним військом на чолі із полковником Максимом Кривоносом. На допомогу Старокостянтинову прибув князь Ярема Вишневецький, якому за підтримки надвірних рот кн. Владислава-Домініка Заславського вдалося відтіснити нападників. Втім, як тільки коронні сили відійшли, козаки повернулись на попередні позиції і взяли штурмом цитадель. Інвентар, складений для оцінки збитків, завданих бойовими діями 1648-1649 рр., показує, що у місті на 1650 р. не залишилось жодного диму⁷². Ця обставина примусила власника Старокостянтинова звертатися до сейму з проханням звільнити городян від податків⁷³.

1651 року замок знову було взято козаками, які жителів міста й околиць почали вербувати до новосформованого Острозького полку. Поразка військ Богдана Хмельницького у битві під Берестечком повернула Старокостянтинів під контроль кн. В.-Д. Заславського⁷⁴. Тогочасні джерела показують, що і цього року спустошено було всю Костянтинівську волость. Спершу її сплюндрували козаки з татарами, потім королівське військо⁷⁵.

Попри смерть Богдана Хмельницького і припинення активної фази боротьби, Південно-Східна Волинь залишалася нестабільним краєм. У 1661 році відбувся черговий напад татар, під час якого місто було знищене, хоча замок, схоже, встояв⁷⁶. Інвентар маєткового комплексу, укладений невдовзі

⁷⁰ *Теодорович Н.* Город Старокостантинов Волынской губернии.... – С. 496; *Баранович О.* Панське місто за часів Польської держави. – С. 14.

⁷¹ Малі міста України. Хмельницька область. – С. 159; *Теодорович Н.* Город Старокостантинов Волынской губернии... – С. 498.

⁷² Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657 рр. – С. 501-502.

⁷³ *Теодорович Н.* Город Старокостантинов Волынской губернии... – С. 514-515; *Баранович О.* Панське місто за часів Польської держави. – С. 23.

⁷⁴ *Теодорович Н.* Город Старокостантинов Волынской губернии... – С. 517.

⁷⁵ Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657 рр. – С. 575-576.

⁷⁶ Малі міста України. Хмельницька область. – С. 159.

після цієї події, показав, що в околицях Старокостянтинова не залишилося жодного села, тоді як раніше їх було 60. В адміністративному центрі волості нараховувалося тільки 2 дими – один християнський та один єврейський⁷⁷.

За Бучацьким мирним договором 1672 року, неподалік від Старокостянтинова проліг кордон із турецьким Поділлям, внаслідок чого місто і вся волость опинились вже безпосередньо на межі з ворожою державою⁷⁸. Під час чергової польсько-турецької війни, яка відбулась у 1684-1699 рр., місто зазнало втрат внаслідок османських нападів⁷⁹. Зокрема після набігу 1684 р. лишилось 5 димів. 1690 року в полон потрапило 24 міщанина. Результатом походу 1698 року стало спустошення сіл навколо міста, однак його самого не штурмували⁸⁰.

Під час виступу Семена Палія новоосаджені села були спустошені загонами повстанців, які протягом 1702-1703 рр. тричі нападали на околиці Старокостянтинова⁸¹. І хоча наслідки цих рейдів були відносно швидко ліквідовані, уже незабаром маєток зазнав нових збитків, спричинених включенням регіону у бойові дії Північної війни. Війська протиборчих сторін часто проходили через Старокостянтинівщину і, звісно, тягар утримання жовнірів лягав на місцеве населення. Зокрема, у 1704 р. в маєтку побував гетьман Іван Мазепа, який спустошив і саме місто і ключ, належний прибічникам Карла XII Любомирським⁸².

Після того, як Речі Посполитій повернули Подільське та Брацлавське воєводства, шляхта стала певнішою становища у Південно-Східній Волині, що втратила статус прикордонної території⁸³. Поступово зменшувалася кількість

⁷⁷ Баранович О. Панське місто за часів Польської держави. – С. 25.

⁷⁸ Там само. – с. 26.

⁷⁹ Малі міста України. Хмельницька область. – С. 159.

⁸⁰ Теодорович Н. Город Старокостантинов Волынской губернии... – С. 500.

⁸¹ Баранович О. Панське місто за часів Польської держави. – С. 29.

⁸² Теодорович Н. Город Старокостантинов Волынской губернии... – С. 515; Баранович О. Панське місто за часів Польської держави. – С. 30.

⁸³ Баранович О. Панське місто за часів Польської держави. – С. 28-29.

татарських нападів, останні з яких відбулися на початку XVIII ст. – у 1703 та 1709 роках⁸⁴.

Не тільки війни шкодили місту. Результатом пожежі 1709 року стала втрата 62 будинків християнських та 2 єврейських, 1710 року згоріло ще 40 християнських та 46 єврейських⁸⁵. У 1769-1770 роках містом прокотилась епідемія чуми, від якої Старокостянтинів постраждав більше за інші міста Південно-Східної Волині⁸⁶.

Підсумовуючи сказане, зауважимо, що після осадження у 1561 році місто розвивалось швидкими темпами і вже до початку XVII ст. в ньому налічувалось 611 димів, в яких проживало більше 3,5 тисяч жителів. Це було не найспокійніше місце в Речі Посполитій, оскільки прикордонний Старокостянтинів регулярно піддавався нападам татар. Втім місто було в природний спосіб захищене двома річками, а його вигідне розташування на перетині торгових шляхів приваблювала купців не тільки з суміжних воєводств, а й із сусідніх держав. Справжньою катастрофою для Старокостянтинова стали воєнні дії середини – другої половини XVII ст., коли місто кілька разів зазнавало повної руйнації. Одним із факторів його подальшого відновлення була наявність у центрі Старокостянтинівського ключа замку⁸⁷.

2.2. Старокостянтинівський замок як резиденція та адміністративний центр волості

У середині XVI ст. південні кордони Великого князівства Литовського регулярно піддавались нападам кримських татар. Основним захисним механізмом держави в цей момент було феодалне ополчення, яке

⁸⁴ *Теодорович Н.* Город Старокостантинов Волынской губернии... – С. 500.

⁸⁵ Там само. – С. 517.

⁸⁶ *Пероговский В.* Отрывок из истории города Старокостантинова. – С. 75, 78.

⁸⁷ *Баранович О.* Панське місто за часів польської держави. Старий Костянтинів. – с. 26.

формувалось переважно зі шляхти-зем'ян, зобов'язаних «служити конем». Їхня мобілізація могла забезпечити воїнів для великої війни, проте проходила повільно, а значить просто не була здатна оперативно зреагувати на загрозу на локальному рівні та відбити напад на початковому його етапі. Бувало й так, що бій давали під час повернення степовиків із здобиччю назад до Криму, як це сталось 1624 року, коли гетьман Станіслав Конєцпольський розбив частину татарського війська, тоді як його більшість врятувалася втечею. Однак навіть така сутичка була винятком і частіше походи по ясир не зіштовхувалися із серйозним спротивом⁸⁸.

В описаній ситуації жителі прикордонних земель могли розраховувати лише на те, що мали наготові – насамперед, укріплення і залоги. Це означає, що наявність замків була головним чинником безпеки населення. Свого часу уряд Литовсько-Руської держави не попідкувався про зведення розвиненої мережі замків на півдні. Внаслідок цього, на середину XVI ст. прикордонні землі були малозалюднені⁸⁹.

Відтак, землевласники гостро відчували проблему забезпечення захисту своїх підданих. Для вирішення цієї проблеми на південно-східному кордоні Речі Посполитої існували дві оборонні лінії замків, споруджених князем Костянтином Івановичем Острозьким протягом першої половини XVI століття. Перша з них тягнулась півднем Волині до західної Київщини і включала фортеці у Чернехові, Колодному, Красилові, Полонному, Чуднові. Друга знаходилась у глибших частинах воєводства і включала Дубно, Сатіїв, Рівне, Остріг, Дорогобуж і Звягель, пізніше заснування Костянтинова із замком в ньому стало частиною розширення цих оборонних смуг⁹⁰.

Варто зазначити, що в цей час ми не фіксуємо на Волині замків-застав, які виконували суто оборонну функцію та не були б частиною міського поселення. А тому в кінці XVI ст. мережа укріплень дорівнювала мережі міст

⁸⁸ *Теодорович Н.* Город Старокостантинов Волынской губернии... – С. 499.

⁸⁹ *Баранович О.* Панське місто за часів Польської держави. – С. 6.

⁹⁰ *Кулаковський П.* Князь Януш Острозький як організатор боротьби з татарськими нападами на початку XVII ст. // *Острозька давнина.* – Остріг, 2016. – Вип. 5. – С. 30-31.

з необхідними для захисту інфраструктурою та людським ресурсом⁹¹. Точно так само і для міста наявність мурів була однією з виразних ознак, яка виділяла місто з-поміж інших поселень.

Майже всі урбаністичні центри, розташовані на руських землях держави, були приватновласницькими, а значить питання безпеки значною мірою залежало від волі магнатів. Для сільської округи місто забезпечувало не лише економічний добробут, а й охорону від «татарських тривог». Подвійна функція таких поселень виражалася у їх поділі на власне міську територію і замок-цитадель, який слугував головним арсеналом, найбільш укріпленою частиною міста та пунктом останньої оборони. Крім того, у замку розміщувався судово-адміністративний уряд, що від імені дідича здійснював управління маєтковим комплексом⁹². У випадку небезпеки військову повинність виконували шляхетське посполите рушення, замкові слуги та ополчення міщан⁹³.

На Південно-Східній Волині здатність захистити себе була особливо актуальною, оскільки через її територію пролягав татарський Чорний шлях, по якому з Кримського ханату регулярно чинились напади на українські воєводства. На одному з його відгалужень і знаходився Старокостянтинів⁹⁴. Можна сказати, що ці укріплення набували особливого значення, оскільки фактично закривали собою шлях углиб Волині⁹⁵. У зв'язку з цим ми вважаємо необхідним детальніше описати замкові фортифікації від моменту їх зведення у XVI ст. і до падіння Речі Посполитої наприкінці XVIII ст.

Костянтинівський замок було споруджено з урахуванням особливостей місцевості, оточеної з двох сторін водоймами і болотистим ґрунтом. Місто займає трикутний мис, який утворено злиттям річок Ікопоть та Случ. На самому кінці мису знаходилася цитадель, дійти до якої супротивник міг тільки

⁹¹ Баранович О. Панське місто за часів Польської держави. – С. 8.

⁹² Там само. – С. 79-80.

⁹³ Там само. – С. 14.

⁹⁴ Спеціальна карта України Гійома Левасера де Боплана 1650 року / Упорядн. Вавричин М., Голько О. – Київ; Львів, 2000.

⁹⁵ Рибачок І. Місто Костянтинів та волость у кінці XVI – першій третині XVII ст. – С. 59.

з одного боку, захищеного житловими районами міста, земляним валом, муром і наповненим водою ровом⁹⁶.

Сучасні архітектурні дослідження дозволяють уточнити деякі особливі риси комплексу, спорудження якого почалося 1561 року. На сьогодні збереглися брама, кам'яний мур, палац з вежею та церква. На північ від брами мур чи, радше, те, що від нього залишилося, простягається на 60 метрів, на південь він тягнеться на всю довжину та поєднує браму й кам'яницю з баштою⁹⁷.

Кам'яні стіни мають товщину 1.2-1.5 метри. Їх побудовано з вапняку, скріпленого вапняково-піщаним розчином низької якості. У 1930 році Олексій Новицький зафіксував найбільшу висоту муру у 5.8 м. Наразі висота складає 2.5-3 м. Через руйнування верхньої частини стіни, зараз не можна виявити ні стрільниць, ні слідів від бойового ходу до них⁹⁸.

В залишках брами над проїздом видно дві прямокутні ніші глибиною 16 см, закладені цеглою. Це отвори для проходження ланцюга, який підіймав міст. Круглі отвори у вмурованому в стелю дерев'яному брусі вказують на те, що механізм підйому знаходився на другому поверсі брами⁹⁹.

Саме місто також було оточене ровом з річковою водою, валом та острогом із баштами. До нього можна було потрапити через три муровані брами. Перша, розташована зі сторони міста Заслава, називалась Старицькою, друга від Меджибожа – Слуцькою, третя від Кузьмина – Кузьминською. До двох з них вели мости через річки Ікопоть та Случ¹⁰⁰.

З інвентаря 1615 року випливає, що замок від міста відмежовував земляний вал, за яким обабіч від кам'яної брами тягнувся кам'яний мур. Брама мала подвійні дерев'яні двері на залізних завісах із залізним замком. Біля неї

⁹⁶ Годованюк О. Оборонні споруди Поділля за інвентарем 1615 року // Археологічна служба України. – 1996. – Т. 3, № 1. – С. 61.

⁹⁷ Там само. – С. 62-63.

⁹⁸ Там само. – С. 63.

⁹⁹ Там само. – С. 66.

¹⁰⁰ Там само. – С. 69.

стояв мурований будинок зі скляними вікнами і віконницями на петлях. Всередині він мав три мінімально умебльовані (столами, стільцями і лавами) кімнати, в кожній з яких знаходилося по мурованому каміну¹⁰¹.

До цієї брами вів дерев'яний міст на кам'яних опорах. Замок побудовано із дубового зрубу, тинькованого і покритого глиною. Цитадель мала 5 башт, одна з яких, розташована над брамою, мала круглий купол, покритий черепицею. Над стінами між баштами переходи були вкриті тим же матеріалом. В самій брамі ворота були подвійні, дерев'яні й обковані залізом. І брама, і її хвіртка замикалися на замок. На брамі стояло дві гармати для захисту¹⁰².

На території замкового комплексу стояв великий будинок на кілька кімнат під черепицею. Окрім житлових приміщень у ньому також містилася кухня, пекарня і столова ізба з мурованим каміном¹⁰³. Арсенал знаходився під сходами кам'яниці, у підвальному приміщенні вежі. До нього вели подвійні дерев'яні двері на залізних завісах із замком. В приміщенні було чотири вікна із залізними ґратами. Посеред замку знаходилася пекарня та 5 комор¹⁰⁴.

Що стосується міських укріплень, то Старокостянтинів по периметру був обведений земляним валом і дерев'яними фортифікаціями. Потрапити до нього можна було через три муровані брами. Ще сім башт додатково зміцнювали обмазані глиною міські стіни¹⁰⁵.

В описі замку 1615 р. привертає увагу те, що на території дитинця знаходилися дерев'яні конструкції. Мурованими були лише передня стіна замку, направлена в бік міста, палац, церква та брама, до якої вів дерев'яний міст на кам'яних опорах. Всі інші стіни, обернені до річок, стояли на

¹⁰¹ Опис володінь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року. – С. 117-118.

¹⁰² Там само. – С. 120.

¹⁰³ Там само. – С. 118.

¹⁰⁴ Там само. – С. 121.

¹⁰⁵ Там само. – С. 122.

земляному валі та були збудовані з колод. Таким чином, ми маємо справу із неоднорідною спорудою, належним чином прикритою тільки з одного боку.

З інвентаря також випливає, що башта над брамою мала круглий купол. Сучасна брама є прямокутною в плані і не могла мати такого даху, тож очевидно ідеться про дві різні споруди, які стояли на одному місці. Давніша з них була круглої форми.

Наступний за часом інвентар Старокостянтинова датований 1636 роком. Як і раніше, через рів до замку вів дубовий міст. Брама кам'яна, з кімнатою. Вона була ній кахльована пічка та лава. Біля неї дві комори, за якими в'язниця для бранників. Серед замку той самий великий дерев'яний будинок. За цією будівлею розташовувався земляний вал який відділяє замок від р. Ікопоть. Окремим будинком стоїть кухня¹⁰⁶.

Неподалік брами був дім з 4 верхами, декілька кімнат, до яких вели розмальовані двері. В середині кахльована з кольоровою поливою пічка. Вікна вправлені в свинець, а в середині багаті меблі столярної роботи. Під цим домом дві пивниці¹⁰⁷.

В кам'яному палаці під сходами на 2 поверсі розміщувався арсенал. До цейхаузу ведуть ворота подвійні, фарбовані. На другому поверсі зала, вікна в ній зі сторони р. Случі з залізними решітками. В залі стоять лави та пічка. У вежі є світлиця. За палацом – церква кам'яна, покрита черепицею, зводи розфарбовані але тинькування місцями обвалилось¹⁰⁸.

Весь замок зроблено з дубового дерева, в зруб в три стіни. Вони тиньковані глиною яка в декількох місцях відпала. Три вежі трохи пошкоджено вітром, на двох з них зірвано дах. Над стінами між баштами дашок поламаний і багато де попадав. На одній з башт з боку кам'яного палацу попсований годинник. За замком конюшня і біля неї ще одна комора. Біля замку з боку міського валу, частина мурованої стіни, під якою отвір для

¹⁰⁶ Теодорович Н. Город Старокостантинов Волынской губернии... – С. 468-469.

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ Там само.

проходу води. Інший отвір знаходиться у валі з боку р. Ікопоті, в ньому решітка дерев'яна¹⁰⁹.

У порівнянні з попереднім інвентарем 1615 року, ми бачимо помітне погіршення стану укріплень, а також зменшення запасів зброї в арсеналах. Дахи на стінах та баштах були зірвані, стіни потребували ремонту. Водночас, на подвір'ї з'явилися муровані церква, прибудова до кам'яного палацу, та в'язниця. Враховуючи те, що з храму вже встигло обсипатись тинькування, споруджений він був задовго до 1636 року.

Незабаром маємо повідомлення, що 1641 року 300 колод із замкової споруди було спалено, однак немає точної інформації, звідки саме ці колоди і хто їх знищив. Так само не зрозуміло, яка подія спричинила це пошкодження. А вже наступного року, буря повалила одну з башт де було 500 дубових колод. В підсумку їх всіх спалили¹¹⁰.

Деякі документи розповідають нам про долю укріплень у період козацького повстання Богдана Хмельницького. З інвентаря 1650 року випливає, що місто і замок були повністю знищені, однак детальної інформації про рівень руйнацій не виявлено¹¹¹. 1651 року козаки знову взяли замок і спустошили місто. Тогочасний інвентар зазначає, що в Старокостянтиніві лишилось тільки 10 димів. Внаслідок знищення міста двічі за три роки, було сильно пошкоджено замок і в арсеналі взагалі не залишилось зброї, оскільки її забрали з собою козаки¹¹².

Судячи з усього, місцева шляхта оцінювала значення укріплень Старокостянтинова, як ключове в регіоні. Обивателі воєводства, зібрані на сеймик у 1638 році, відзначали, що цей опорний пункт оберігає своїми мурами не лише Волинь, а й усю Річ Посполиту¹¹³. Бойові дії з татарами

¹⁰⁹ *Теодорович Н.* Город Старокостантинов Волынской губернии... – С. 469-470.

¹¹⁰ *Пероговський В.* Із історії міста Старокостянтинова. – С. 19.

¹¹¹ *Баранович О.* Панське місто за часів Польської держави. – С. 23; *Теодорович Н.* Город Старокостантинов Волынской губернии... – С. 514-515; Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657 рр. – С. 501-502.

¹¹² Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657 рр. – С. 575-576.

¹¹³ *Рибачок І.* Місто Костянтинів та волость у кінці XVI – першій третині XVII ст. – С. 60.

продовжувались й у наступні десятиліття. В цей час декілька разів місто повністю знищували, але згадок про взяття замку немає¹¹⁴.

З описаного вище випливає, що Старокостянтинівський замок відіграв важливу роль в обороні Південно-Східної Волині, захищаючи її від нападів татарських, козацьких, московських військ. Попри те, що в середині – другій половині XVII ст. місто і прилегла до нього околиця неодноразово зазнавали руйнівних спустошень, поселення щоразу відроджувалися, а замок відновлював свій оборонний потенціал.

На початку XVIII ст. Старокостянтинів кілька разів зазнавав нападів. Під стінами замку стояли і війська Семена Палія, і татарські загони¹¹⁵, однак захоплений він був тільки раз – у 1704 році, коли в маєтку побував гетьман Іван Мазепа. Козацькі полки спустошили і саме місто, і ключ, власниками якого були прибічники Карла XII князі Любомирські¹¹⁶.

Незважаючи на загрозу, яка регулярно нависала над містом на початку 1700-х, укріпленням не приділялась належна увага, і фортифікації разом з арсеналом перебували у поганому стані. За наказом тодішнього орендаря маєткового комплексу Ремігіана Радосшевського (1701-1704), слюсарі познімали все залізо із замкових шмигівниць. Будівлі комплексу, паркани і частокіл були розібрані на дрова для броварень¹¹⁷.

Подальший занепад укріплень засвідчує інвентар 1728 року. У ньому, зокрема, зазначено, що у старому цейхгаузі знаходиться стайня¹¹⁸. Між тим, століттям раніше склад зброї, пороху і боєприпасів розміщувався в приміщеннях кам'яного палацу (на перших двох поверхах кам'яної вежі). Не зрозуміло, як у башті, з якої немає виходу назовні і яка є частиною головної

¹¹⁴ Теодорович Н. Город Старокостантинов Вольнской губернии. – С. 500; Малі міста України. Хмельницька область. – С. 159.

¹¹⁵ Теодорович Н. Город Старокостантинов Вольнской губернии... – С. 500; Баранович О. Панське місто за часів Польської держави. – С. 29.

¹¹⁶ Баранович О. Панське місто за часів Польської держави. – С. 30; Теодорович Н. Город Старокостантинов Вольнской губернии... – С. 515.

¹¹⁷ Теодорович Н. Город Старокостантинов Вольнской губернии... – С. 516.

¹¹⁸ Там само.

адміністративної будівлі замку, могла міститися стайня. Цілком вірогідно, що в даному випадку йдеться про інший арсенал. Очевидно, в проміжку між 1636 та 1728 роками цейхгауз перенесли до іншої споруди, яка знаходилась на подвір'ї, і саме її згодом перетворили на стайню¹¹⁹.

Ревізія 1728 року показує загальне запустіння замку і втрату ним свого оборонного значення. Дехто з жителів міста поставив на замковому подвір'ї будинки і жив у них. Стіни далеко не всюди оточували терен давнього дитинця. Рів з річковою водою, який колись захищав замок, був уже засипаний, а кам'яна ратуша стояла пустою. Як відзначалось, замок всередині та зовні був попсований, але його ще можна було відремонтувати.

За інвентарем 1761 року, увійти до замку можна було через дубовий міст і браму, які потребували ремонту. Над брамою знаходилася білена «ізба» з двома вікнами. Дах на ній був покритий старим гонтом. Одразу за брамою зліва знаходилася будова для вартових, а справа (навпроти) розміщувалися дубові сходи до кам'яного палацу¹²⁰.

На подвір'ї стояв житловий будинок на кілька кімнат. Неподалік споруди знаходилися господарські приміщення-комори, а поруч із ними дерев'яна кухня з простою ліпленою пічкою, покрита старим гонтом, який потребував ремонту, зрештою, як і вікна. Трохи далі від кухні було зерносховище, побудоване з дубових паль¹²¹.

Навпроти брами стояв старий будинок економа на дві кімнати, з кахльованою піччю із зеленою поливою, простим комином, чотирма вікнами. Покрито споруду з двома альковами старим гонтом, який потребував заміни¹²².

На території дитинця знаходилося ще декілька господарських споруд, які потребували ремонту. На подвір'ї розташовувалися стайня і возовня, два льохи, комора для зберігання дров¹²³.

¹¹⁹ Теодорович Н. Город Старокостантинов Волынской губернии... – С. 516.

¹²⁰ ЦДІАК України. – КМФ-15, оп. 3, спр. 444, арк. 1-3.

¹²¹ Там само.

¹²² Там само.

¹²³ Там само.

В інвентарі 1761 р. взагалі не згадано арсенал. На думку ревізорів, які здійснювали опис замкового комплексу, більшість його споруд потребували «направи». Насамперед, мав бути замінений гонт на дахах. Сучасні дослідження показують, що при хорошому догляді він міг прослужити до 30 років¹²⁴. Це дозволяє припустити, що вимога ремонту, згадана 1728 року, хоча б частково була виконана, і приблизно в той час, або на початку 1730-х років було споруджено новий дах. На момент складання інвентаря 1761 року він уже мав потрохи підгнивати та пропускати воду, внаслідок чого і зазначається, що «потрібен дуже великий ремонт». Окрім гонту заміни потребували й вікна.

Наступний детальний опис Старокостянтинівської твердині, який дає уявлення про стан укріплень у другій половині XVIII ст., було складено вже за часів Російської імперії у 1798 році. З огляду на те що це джерело було складено вже в іншому політичному, адміністративному та економічному контексті, ми не будемо його застосовувати для пізнішого аналізу демографії та землеустрою Південно-Східної Волині у кінці XVIII ст. Однак дані про стан архітектури є в цілому цінними для розуміння загальних тенденцій у другій половині XVIII ст.

Згідно з інвентарем 1798 р, замок – це старий кам'яний комплекс, розміщений над водою і відмежований від міста старим простим муром. По правій стороні від проїзду у дитинці знаходився двоповерховий палац, на верхньому поверху якого було чотири житлові кімнати. У дальньому кінці подвір'я розташовувалися зала, гардероб, кухня, склад, льох, арсенал, пекарня. Посередині розміщено будинок економа, поруч з яким нова, мурована в пруському стилі броварня. До неї належить мурована пивниця з льохом та пивною ізбою. Біля неї дві ізби для бровара. Неподалік розміщена велика, стара мурована стайня з возами. Біля неї майстерня з іншими возами. Також

¹²⁴ *Niemiec S., Brown T. Care and maintenance of wood shingles and shake roofs. – Oregon State University Extension Service, 1993. – 8 p.*

присутній склад дерев'яних будівельних матеріалів та інші старі господарські споруди¹²⁵.

Наприкінці інвентаря загадана і власне мурована брама з кімнатою для вартових збоку. Нагорі брами є кімната для проживання та невеликий арсенал¹²⁶.

Варто зупинитися детальніше на специфічних рисах, які демонструє аналізоване джерело. Власне оборонним спорудам у ньому не приділено багато уваги. Не згадано ні про кількість веж, ні про те, як облаштовані стіни. Жодних подробиць, які ми зустрічали у інвентарі XVII ст., тут не наведено. Об'єкти, які колись відігравали важливу роль в системі оборони замку, в документі або не згадані, або обділені увагою. Наприклад, брама, яка була головним елементом укріплень, тут описана останньою. Арсенал хоча і згадується, але вже не в старій кам'яній вежі біля палацу, а водному асоціативному ряді десь поміж пекарнею, складом і льохом. Його вміст не вказано. Загалом, упорядників інвентаря більше цікавили господарські споруди. Їх перелічено всі, щодо деяких наведені певні подробиці.

Можливо, якраз внаслідок специфічних потреб укладання документа і зміну функції комплексу в кінці XVIII ст. в джерелі взагалі не згадано про потребу щось ремонтувати.

Однак оборона не була єдиною функцією цитаделі. Як і у всіх інших аналогічних будовах Європи, замок також виконує функцію представництва правителя на місці, символізує його владу та багатство, а у випадку потреби, слугує тимчасовим, чи у випадку багатих найзначніших міст, постійним місцем проживання володаря. У зв'язку з цим виникає закономірне питання, чи центр волості, Старокостянтинівський замок, коли не будь слугував місцем хоча б тимчасового проживання магната? Наскільки нам відомо, в якості резиденції діди́ча замок використовувався на початковому етапі свого існування при Острозьких. Під час спорудження фортеці в середині 1570-х у

¹²⁵ ЦДІАК України. – КМФ-15, оп. 3, спр. 446, арк. 1.

¹²⁶ Там само.

ній побував замовник, князь Василь-Костянтин Острозький. Протягом наступних 20 років, він не менше 15 разів навідувався до цього маєтку¹²⁷. Мені вдалось віднайти лише одну згадку про тривале проживання представника владного роду у Старокостянтиніві. Йдеться про сина київського воєводи кн. Олександра, який з дозволу батька тримав Старокостянтинівський ключ аж до свого одруження в 1592 році¹²⁸.

У XVIII ст. замок втратив свою функцію резиденції, однак залишався адміністративним центром Старокостянтинівської волості. Місцевий замковий уряд очолював слуга власника маєтку, який носив титул губернатора. З інвентаря 1728 року дізнаємося, що будівля уряду знаходилася посередині замку. Окрім губернатора, в ній засідав також економ, який відав збором податків з підданих¹²⁹.

Відзначимо, що управителі ключа могли представляти в Старокостянтиніві інтереси не дідича, а «державці», тобто орендаря маєтку. Останній, як випливає з опрацьованих документів, на період оренди отримував владу і над містом. Зокрема, 1719 року під час виборів лантвійта, він скасував обрання фаворита міщан і за допомогою погроз змусив їх обрати власного фаворита¹³⁰.

З описаного вище стає зрозуміло, що хоча від початків свого існування замок мав якісні укріплення, власники у ньому постійно не проживали, зупинялися тут лише спорадично. Ця обставина, а також руїна, спричинена війнами середини – другої половини XVII ст., призвели до того, що споруда почала поступово занепадати. На початку XVIII століття частину дерев'яних споруд цитаделі пустили на дрова до броварень, а зброю на метал. В подальшому у замку мало звертали увагу на стан арсеналу, але було багато

¹²⁷ Тесленко І. Костянтинів // Дзярнович О., Рагаускене Р., Тесленко І., Черкас Б. Князі Острозькі. – Київ, 2014. – С. 215-217.

¹²⁸ Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.) // Пер., упор та передмова Ворончук І. – Київ-Старокостянтинів: НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2001. – С. 71.

¹²⁹ Баранович О. Панське місто за часів Польської держави. – С. 30.

¹³⁰ Там само. – С. 35.

господарчих і навіть житлових будівель. В дерев'яній частині стіни були пролами. Очевидний висновок полягає в тому, що у XVIII сторіччі замок втратив своє значення важливого оборонного об'єкту, яке він мав у попередньому сторіччі. Разом з тим, він зберігав функцію адміністративного центру Старокостянтинівської волості, на його території знаходився замковий суд, очолюваний губернатором.

Розділ 3. Населення Старокостянтинівської волості у XVI-XVIII ст.

3.1. Джерела про залюднення Старокостянтинівщини

Для дослідження географії, землеустрою та населення Старокостянтинівської волості ми послуговуємось описово-статистичними джерелами – поборовими реєстрами та інвентарями. У процесі їх вивчення дослідник зустрічається з рядом перешкод. По-перше, стан збереження цих джерел не дозволяє реконструювати цілісну історичну картину минулого. Багато з документів на сьогодні вважають втраченими (наприклад, інвентарі Старокостянтинівщини 1610, 1621, 1636 та 1642 років¹³¹). Також, ці джерела не мають уніфікованої за темами та однаково детальної інформативної структури. Деякі документи повідомляють про кількість димів у місті й прилеглих селах, фіксують інформацію про поголів'я худоби, врожайність фільварків тощо. Інші ж можуть або пропустити один із важливих показників, або взагалі не вказувати їх, обмежившись лише переліком назв населених пунктів волості.

По-друге, поборові реєстри слугували для підзвітності королю й сейму, з метою збору відповідних податків з земель які перебували у приватному володінні. У зв'язку з цим дослідники виділяють потенційну ненадійність поборових реєстрів, адже дідич був зацікавлений применшувати реальну кількість димів з метою економії зароблених з них коштів. Урядовець, який складав документ, міг приховати реальний ситуацію в господарстві й подати викривлені дані¹³². В інших ситуаціях, навіть якщо поборця не прагнув зловживати, деякі землевласники забороняли йому перевірити справжній стан володінь і надавали інформацію за старими податковими квитанціями¹³³. В цьому сенсі, інвентарі сприймаються «надійнішими» джерелами, оскільки є

¹³¹ Опис володінь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року. – С. 7.

¹³² Źródła dziejowe. – Warszawa: Druk Jana Cotta, 1889. – Т. 19. – С. 1-7; Опис володінь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року. – С. 6-7.

¹³³ Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657. – С. 445.

документацією створеною для внутрішнього використання власниками маєтків.

Поборовий реєстр 1570 року є документом, важливим як найраніше джерело, яке дозволяє скласти уявлення про Старокостянтинівську волость на початкових етапах її розвитку. Він повідомляє про ситуацію в маєтку через 9 років після заснування міста. На жаль, у джерелі вказано лише кількість димів у Костянтинові, зате вже наступний, теж доволі ранній реєстр, складений 1576 року, дає досліднику найбільш ранній список сіл підпорядкованих Костянтинову¹³⁴. В цьому документі не фіксується точна кількість димів усіх поселень, але її можливо вирахувати для міста. Крім того, дослідник отримує можливість зрозуміти, як виглядала волость на ранніх етапах свого розвитку (див. Таблицю 4).

Наступний поборовий реєстр 1583 року повідомляє тільки фінальний результат збору податків з міста, не вказуючи господарів поіменно. Натомість джерело містить детальну інформацію про рівень залюднення сіл волості. Окрім переліку назв поселень тут подано і кількість димів у них, що відкриває можливість приблизного підрахунку чисельності всього населення волості (див. Таблицю 1)¹³⁵.

Інвентарі Старокостянтинівщини 1603 та 1615 років поступаються попередньому рівнем інформативності, оскільки подають переліки димів тільки для Костянтинова, а перший з них не подає опису сіл взагалі¹³⁶. Інвентар 1615 року цінний тим, що вперше дозволяє реконструювати структуру землеволодіння в маєтку – у ньому позначений статус кожного окремого села. Ірина Рибачок ділить їх на декілька категорій. Це 22 замкових (у владі діди́ча та в адмініструванні урядника), 40 зем'янських (посесорських, які передані

¹³⁴ Рибачок І. Місто Костянтинів та волость у кінці XVI–першої третини XVII ст. – С. 60; Тесленко І. Місто Костянтинів за поборовим реєстром 1576 року // Болохівщина: земля і люди. Матеріали всеукраїнської наукової конференції “Велика Волинь”. – Хмельницький-Стара Синява-Любар, 2000. – Т. 20. – С. 102-111.

¹³⁵ Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. 19. – S. 128-130.

¹³⁶ Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. 19. – S. 128; Опис володінь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року. – С. 133-183.

дідичем в оренду чи тримання за службу) та церковні (с. Іршики, яке фіксується тільки 1615 року та в якості знищеного 1651 року)¹³⁷.

Окрему категорію джерел складають свідчення про результати татарських нападів. Схоже, що для Костянтинівщини зберігся тільки один такий документ, датований 1618 роком¹³⁸. Його недоліком є брак деталей. У свідченні возний Кременецького повіту Базимовський лише перераховує 65 назв поселень, які «було попалено до ґрунту», причому «багато чоловіків, жінок та дітей було убито та замордовано»¹³⁹ (див. Таблицю 1). Звернімо увагу на кількість перелічених поселень. Порівняймо це число із кількістю сіл у найближчі роки перед та після татарського нападу. 1615 року бачимо 63¹⁴⁰ села, а 1629 – 61¹⁴¹. Засвідчена возним кількість нібито знищених до останнього диму сіл перевищує загальне число поселень до та після події. Згідно з нашими підрахунками, на 1629 рік у волості мало проживати приблизно 6000 підданих. Це мінімум удвічі більше, ніж було 1583 року, у період активної колонізації волості, заснованої на початку 1560-х¹⁴². Можливість залюднити регіон з нуля всього за 11 років, від 1618-го до 1629-го, та ще й таким числом людей, видається неможливою. А тому логічно припустити, що возний у 1618 році значно драматизував ситуацію і надав неточні дані про рівень спустошення волості. Швидше за все, це було зроблено з метою полегшити податковий тиск на дідича. Попри це, джерело є важливим для нашого дослідження, оскільки в ньому наведений перелік всіх (або майже всіх) сіл Костянтинівської волості станом на 1618 рік.

¹³⁷ *Рибачок І.* Місто Костянтинів та волость у кінці XVI–першої третини XVII ст. – С. 62; Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 501–502.

¹³⁸ *Пероговський В.* Із історії міста Старокостянтинова. – С. 25–26.

¹³⁹ Цитата за: *Пероговський В.* Із історії міста Старокостянтинова. – С. 25–26.

¹⁴⁰ Опис володінь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року. – С. 133–183.

¹⁴¹ *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – Київ, 1930. – С. 90–92.

¹⁴² *Рибачок І.* Місто Костянтинів та волость у кінці XVI–першої третини XVII ст. – с. 59–65.

Ще ціннішим джерелом для вивчення регіону є вже згаданий податковий реєстр 1629 року, в якому зустрічаємо як каталог всіх поселень волості, так і дані щодо рівня їх залюднення.

Інший важливий вид документації – присяги («юраменти») підданих, які у суді свідчили про знищення сіл під час бойових дій. Для Старокостянтинівської волості подібні відомості зустрічаємо за 1650 та 1651 роки¹⁴³. Вони відображають ситуацію, що склалася внаслідок боїв, які точилися на території волості у 1648-1649 роках. З юраментів випливає, що регіон лежав у руїні¹⁴⁴. Наприклад, у 1650 році в селі Росолівці Костянтинівської волості, яке перебувало у тимчасовому держанні Галшки Вороновської, не було жодного диму¹⁴⁵. Те саме можна сказати і про село Кульчини, яке перебувало у прямому підпорядкуванні діди́ча Владислава-Домініка Заславського¹⁴⁶. Аналогічна доля, згідно з джерелом, спіткала і село Мотрунки у триманні Станіслава Глинки¹⁴⁷. Вихідці з регіону запевняли, що від постійних нападів постраждали не тільки села, але й міста (Костянтинів та Кузьмин). За їхніми свідченнями, «тепер не відомо, де хоч один будинок знайдеться»¹⁴⁸. Піддані кн. В.-Д. Заславського або пішли разом з козаками, або загинули, або потрапили до татарського полону, або «теж од великого утрапєнья поумирали»¹⁴⁹. Наголос на тотальній руїні був не випадковий, адже в умовах війни уряд вимагав від землевласників сплати екстраординарних податків, часом по кілька разів на рік. Разом з тим, тимчасове звільнення Старокостянтинова від оподаткування було одною з вимог елекційного сеймику Київського воєводства 7 листопада 1650 року¹⁵⁰. Наступного 1651

¹⁴³ Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657. Збірник за документами актових книг. / Упор. Л. Сухих, В. Страшко. – Київ, 2008. – С. 10.

¹⁴⁴ Там само. – С. 10.

¹⁴⁵ Там само. – С. 489.

¹⁴⁶ Там само. – С. 505.

¹⁴⁷ Там само. – С. 497.

¹⁴⁸ Там само. – С. 501-502.

¹⁴⁹ Там само.

¹⁵⁰ Там само. – С. 190.

року у цьому місті зафіксовано лише 10 димів, які могли сплачувати податки¹⁵¹.

Чи не перебільшували свідки розмірів катастрофи? Здається, що ні. Про знелюднення краю розповідають тисячі інших юраментів. У подальшому ситуація тільки погіршилася. Наступне за хронологією джерело, поборовий реєстр 1661 року, фіксує на Старокостянтинівщині тільки 6 сіл, здатних платити подимне: Баглайки, Кобилля, Семеренки, Лашки (в них по 1 диму), Михайлівці і Самчинці (в обох по 3 дими). У центрі волості стояли лише 2 дими, тобто сумарно на всю волость можна нарахувати приблизно 70 платоспроможних жителів¹⁵². Судячи з усього, ситуація не надто покращилась і 1684 року, коли реєстр сповіщає про 5 димів у Старокостянтинові. На жаль, кількість та розміри відновлених сіл у його замковій околиці нам не відомі¹⁵³.

Унікальним джерелом середини XVIII ст. є акт т.зв. Кольбушовської транзакції 1753 року, складений з нагоди «розв'язання» Острозької ординації Янушем-Олександром Сангушком (див. параграф 1.2)¹⁵⁴. Хоча це джерело не сповіщає про кількість димів, однак у ньому вперше з 1661 року наведено повний список поселень волості. Всього їх перераховано 74, і ця цифра перевищує показники першої половини XVII століття. Це свідчить, що всього за кілька десятиліть відбулось повне відновлення волості внаслідок активної господарської діяльності. Цьому сприяло припинення татарських нападів, усіх воєн і повстань, що вирували в регіоні ще на початку XVIII ст.¹⁵⁵

Подальшими хронологічно та останніми доступними нам джерелами є інвентарі волості, складені у 1761-1781 роках. З-поміж усіх опрацьованих документів вони є найдетальнішими. З них можемо дізнатись і про кількість димів, і про забезпечення слуг та підданих тяглою худобою, і про їхні податки і повинності, релігійну й етнічну приналежність тощо. На жаль, це багатство

¹⁵¹ Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657. – С. 190.

¹⁵² Баранович О. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст. – С. 11.

¹⁵³ Теодорович Н. Город Старокостантинов Волынской губернии... – С. 500.

¹⁵⁴ Akta publiczne do interesu ordynacyi Ostrogskiey należące. – 1754. – S. 53-59.

¹⁵⁵ Пероговський В. Із історії міста Старокостянтинова. – С. 27.

подробиць компенсується відсутністю переліку всіх сіл, які належали до волості. Інвентарі лише зрідка подають їх назви. Брак інформації пов'язаний з тим, що майже всі села на той момент були здані в оренду чи держання зем'янам, натомість в інвентарях ми зустрічаємо лише села та міста у замковому держанні, тобто у безпосередньому керівництві адміністратора діди́ча (або орендаря). 1761 року це тільки Старики та Новики, Свинна, Новий Костянтинів. Пізніше число столових володінь поступово зростає. 1762 року до переліку додаються Бахтайки, 1774 р. Сахнівці та Баглаї, 1775 р. Немиринці, Берегелі, Митинці, Пашківці, 1781 р. Мотрунки. 1777 року зі списку зникають Пашківці. Очевидно, десь між 1775 та 1777 р. вони були черговий раз передані в оренду. Виходить, що максимально довгий список замкових (столових) володінь ключа становив 9 сіл, не рахуючи Нового міста – очевидно, старокостянтинівського передмістя. Судячи з кількості димів (86 у 1767 р.), його розміри були співмірними із більшістю названих сіл. На фоні інших виразно виділялася тільки Свинна, у якій на 1767 рік нараховувалося 157 господарств¹⁵⁶.

Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що до роботи було залучено широке коло описово-статистичних джерел, найдавніше з яких датується 1570-м, а найраніше – 1781-м роками. Складність аналізу цих документів полягає у тому, що вони укладалися з різною метою, мають різний формуляр і рівень інформативності. Крім того, у нашому розпорядженні немає описово-статистичних джерел першої половини XVIII ст., що могли би прояснити еволюцію маєткового комплексу у цей та суміжний періоди. Попри це, опрацьований документальний пласт все ж дозволяє виділити основні тенденції розвитку волості у XVI-XVIII ст.

¹⁵⁶ ЦДІАК. – КМФ-15, оп. 3, спр. 444. – Ч. 2.

3.2. Демографічна ситуація у Старокостянтинові та волості у XVI-XVIII ст.

Як було зазначено вище, в середині XVI ст. Південно-Східна Волинь була малозаселеним та неспокійним регіоном, який часто потерпав від татарських нападів. Його активна колонізація припала на другу половину XVI – початок XVII ст. Вона проявлялась у поступовому загосподаренні до того неосвоєних земель, появі нових сіл та міст. Татарські напади у цей час не припинилися, але якими б спустошливими походи по «людський товар» не були, повністю колонізаційний процес вони не зупинили¹⁵⁷.

Підтвердженням цієї тези є постійне зростання кількості нових поселень Костянтинівської волості, яке простежується від моменту її заснування на початку 1560-х (див. Таблицю 1). Частково це пояснюється приєднанням до первинного ядра сусідніх маєтків, частково – освоєнням нових земель. Другий шлях розбудови Старокостянтинівщини передбачав масовий переїзд до комплексу як особисто вільних, так і залежних селян-утікачів. Колоністи, яких називали «новиками», на певний період звільнялися від повинностей та податків¹⁵⁸. В основному завдяки ним за 42 роки волость зросла з 30 до 65 сіл.

На прикладі Старокостянтинова ми побачили, що в означений період чисельність його населення драматично змінювалася (див. с. 21.) Скорочення показників було пов'язане, насамперед, із активізацією татарських нападів у 1610-1620-ті роки¹⁵⁹. Незважаючи на це, з 1583 до 1629 р. чисельність населення міста зросла більш, як удвічі – з бл. 2660 до бл. 5970 осіб (див. Таблицю 4).

Поборові реєстри та інвентарі за наступні 20 років не збереглися, тому ми не можемо реконструювати темпів розбудови волості у період з 1629 року до середини XVII ст. Однак відомо, що на момент спалаху «козацької війни»

¹⁵⁷ Баранович О. Панське місто за часів Польської держави. – С. 6; Рибачок І. Місто Костянтинів та волость у кінці XVI–першої третини XVII ст. – с. 59.

¹⁵⁸ Рибачок І. Місто Костянтинів та волость у кінці XVI–першої третини XVII ст. – с. 61.

¹⁵⁹ Рибачок І. Місто Костянтинів та волость у кінці XVI–першої третини XVII ст. – с. 61; Пероговський В. Із історії міста Старокостянтинова. – С. 27.

на території Старокостянтинівщини було вже 71 село. Бойові дії, татарські наїзди, вихід з маєтку поkozачених підданих, зрештою, міграційні процеси середини XVII ст. призвели до того, що за якихось кілька років досліджуваний мікрорегіон перетворився на пустку.

Руїна продовжувалася і в другій половині, і наприкінці XVII ст. У 1684, 1690 та 1698 рр. степовики здійснили серію великих нападів на Волинь, від яких серйозно постраждав Старокостянтинівський ключ¹⁶⁰. Центральне місто маєткового комплексу лежало в руїнах – 1661 року у ньому було лише два дими, а 1684-го – 5. У всій волості 1661 року було лише 6 сіл, загалом 10 господарств, тобто приблизно 60 жителів (див. Таблиці 1, 2, 7).

Поступове відновлення почало відбуватись у першій половині XVIII ст. Цей час характерний стабілізацією військово-політичної ситуації. У 1699 році до складу Речі Посполитої повертається Подільське та Брацлавське воєводства, 1703 та 1709 року відбуваються останні ординські напади на ці землі. Наслідком відбудови стає наявність 1753 року вже 74 сіл, що є найвищим відомим нам за досліджуваний період показником. Кількість жителів всієї волості нам не відома, але лише Костянтинів мав 550 димів, що свідчить про доволі високу кількість населення в регіоні.

З 1761 по 1781 рік, на відміну від попереднього століття, інвентарі не зазначають всіх сіл волості, а лише замкові, ті, які перебували у безпосередній юрисдикції управителя який знаходився у замку головного міста. Кількість цих поселень не була однаковою весь час, вона змінювалась від 3 до 10 сіл. Можна зауважити тенденцію по збільшенню цього числа із часом. Можливо, пізніше, власнику стало вигідніше напряду отримувати прибутки із цих маєтків ніж здавати їх в оренду.

Що стосується демографічних показників, то в замкових селах, як і у Старокостянтиніві, до кінця 1760-х років простежується зростання чисельності населення¹⁶¹ за яким іде спад. Простежимо цю ситуацію на

¹⁶⁰ *Пероговський В.* Із історії міста Старокостянтинів. – С. 27.

¹⁶¹ ЦДІАК України. – КМФ-15, оп. 3, спр. 444.

прикладі сіл Старики та Новики, Баглайок та Свинної, оскільки інформація про їх стан залюднення збереглась найкраще (див. Таблицю 3).

Як впливає з опрацьованих нами інвентарів, з 1761 по 1777 р. число жителів у перерахованих селах суттєво скоротилось. У Баглайках з 47 димів 1767 р. до 33 у 1777 р.. У інших двох селах з 1761 по 1777 рр. з 147 до 139 та з 81 до 55 у Свинній і Стариках та Новиках відповідно. Кількість господарств скоротилася різко. Можна виділити два періоди, коли втрати були найбільшими. Перший з них припадає на 1768-1770 рр., що збігається із епідемією чуми, яка призвела до аналогічного скорочення населення Старокостянтинова (див. с. 22.) Ця подія наклала відбиток на специфіку інвентаря 1770 року. На відміну від аналогічних документів попередніх років, у ньому наведено статистику смертей підданих окремо по місту і селах¹⁶².

Другий критичний період припав на 1775-1776 рр. У цей час значно зменшилося населення в Баглайках та Свинній, тоді існувало лише 28 і 133 димів, при наявності 1767 року 47 і 157 господарств відповідно. Не виключено, що причиною цього спаду став черговий спалах хвороби.

Вище ми вже торкалися питання етнічного походження жителів Старокостянтинова (див. с. 22.) Серед усіх городян джерела виразно виділяють лише євреїв, які мали особливе правове становище в місті. У селах досліджуваного регіону євреї не мешкали, а представники інших народів (русини, поляки, татари тощо) позначалися в документах настільки рідко, що робити якісь загальні підрахунки просто неможливо. Для укладачів описово-статистичних джерел етнічна (а також релігійна) приналежність не була важливим маркером.

Підбиваючи підсумки розділу, зауважимо, що від моменту створення волості у другій половині XVI ст. вона активно розширювалась до середини XVII ст. Найбільший вплив на демографію регіону справляла військово-політична ситуація. Залюднення на певний час загальмовувалося після

¹⁶² ЦДІАК України. – КМФ-15, оп. 3, спр. 444. – Ч. 5. (1770)

татарських нападів, а особливо великих втрат Старокостянтинівщина зазнала в роки Козацької революції, Руїни та війни з Туреччиною. Ситуація стабілізувалася лише у середині XVIII ст. Пізніші суттєві коливання демографічних показників були пов'язані з епідеміями. Через специфіку застосовуваних джерел встановити етнічну та конфесійну приналежність сільського населення волості неможливо.

Висновки

Старокостянтинівська волость, або ключ – приватний маєтковий комплекс, заснований на території Кременецького повіту Волинського воєводства на початку 60-х років XVI ст. Ініціатором його створення був кн. Василь-Костянтин Острозький, який у 1561 р. з дозволу короля заснував місто Костянтинів. Права і свободи, надані міщанам, дозволили забезпечити підґрунтя для економічного розвитку новозаснованого поселення. Швидке господарське освоєння земель, прилеглих до Костянтинова, стало можливим завдяки звільненню від податків селян-колоністів, які прибували до волості. Найважливішим чинником, що впливав на розвиток волості, була військово-політична ситуація в Речі Посполитій.

Менш, ніж за півстоліття від моменту заснування ключа, кількість поселень волості зросла вдвічі: у 1576 р. їх було 30, до 1615 р. це число зросло до 63. У середині XVIII ст. Костянтинівщина нараховувала 74 поселення. Українська революція під проводом Богдана Хмельницького і подальші катаклізми другої половини XVII – початку XVIII ст. призвели до спустошення маєткового комплексу, невпинне відродження якого почалося у 1710-х роках. У подальшому на рівень залюднення волості і, особливо, її адміністративного центру, впливали епідемії.

З 1561 до 1793 року Старокостянтинівська волость належала 13 магнатам, що походили з 5 родів. Князі Острозькі її заснували та посідали від моменту створення до смерті останнього чоловічого представника фамілії в 1620 році. Далі маєтком володіли їхні спадкоємці князі Заславські, що носили титул острозьких ординатів (1620-1682). Пізніше, завдяки політичній протекції і родинним зв'язкам волость та ціла ординація перейшли спочатку до кн. Любомирських (1682-1720), а потім кн.

Сангушків (1720-1766). Внаслідок розформування Острозької ординації, проголошеного ще в 1753 р., але фактично здійсненого у 1766 р., новими дідами Старокостянтинівщини стали князі Любомирські і Чарторийські (1766-1778). Після того, як останні поступилися на користь перших своєю часткою цих володінь, весь маєтковий комплекс опинився в руках князів Любомирських, які і були його дідами аж до другого поділу Речі Посполитої.

Старокостянтинівський замок – одна з резиденцій та адміністративний центр волості – незначно міняв свій вигляд протягом досліджуваного періоду. В середині нього, на подвір'ї, знаходилася житлова будівля, в якій засідав управитель маєтку. У найвразливішій його частині, оберненій до міста, фортеця мала кам'яну браму та стіни. На південному фланзі стіна сполучалась із кам'яною вежею, яка була частиною двоповерхового палацу, який міг при потребі слугувати резиденцією власника. У цій вежі попервах зберігали зброю та порох. Пізніше зі східного флангу палацу була прибудована церква. Інші стіни замку, які захищали цитадель з боку річки, були споруджені із дерева на земляних валах. Цю частину укріплень захищали три дерев'яні вежі. Господарські будівлі також були зведені з дерева, за винятком стайні та пивниці, які з'явилися на території дитинця у середині XVIII ст. Через катаклізми середини – другої половини XVII ст. і брак коштів укріплення поступово руйнувалися, і вже 1728 року замок мав пролами в дерев'яних стінах, а в ньому самому проживали міщани.

На демографічну ситуацію у волості впливали, насамперед, війни, епідемії хвороб та великі пожежі. Опрацьовані матеріали дозволяють вирахувати чисельність населення Старокостянтинівщини тільки у 1583 та 1629 рр. (приблизно 5200 та 9500 жителів). Враховуючи тільки дими міста та замкових сіл, очевидно, що протягом другої половини XVIII ст. населення значно перевищувало 5000, що підтверджує повне відновлення

регіону після руїни. Щодо етнічного походження жителів волості, то можна припустити, що більшість із них мала руське (українське) куріння, однак, враховуючи специфіку джерел, ясно, що точні підрахунки є неможливими. Натомість обчислення можливі, коли йдеться про євреїв, що були мешканцями Старокостянтинова. У другій половині XVIII ст. єврейська громада складала понад половину населення міста.

Список використаних джерел та літератури

Неопубліковані джерела

1. ЦДІАК України. – КМФ-15, оп. 3, спр. 444.
2. ЦДІАК України. – КМФ-15, оп. 3, спр. 446.

Опубліковані джерела

1. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.) // Пер., упор та передмова *Ворончук І.* – Київ-Старокостянтинів: НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2001. – 420 с.
2. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657 рр.: збірник за документами актових книг / Упор. *Сухих Л., Страшко В.* – Київ, 2008. – 1012 с.
3. Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року / Упор. *Атаманенко В., Рибачок І.* – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. – 270 с.
4. Спеціальна карта України Гійома Левасера де Боплана 1650 року / Упорядн. *Вавричин М., Голько О.* – Київ; Львів, 2000.
5. *Тесленко І.* Місто Костянтинів за поборовим реєстром 1576 року // Болохівщина: земля і люди. Матеріали всеукраїнської наукової конференції “Велика Волинь”. – Хмельницький-Стара Синява-Любар, 2000. – Т. 20. – С. 102-111.
6. Akta publiczne do interessu ordynacyi Ostrogskiey należące. – 1754. – 196 s.
7. Źródła dziejowe. – Warszawa: Druk Jana Cotta, 1889. – Т. 19. – 485 s.

Література

1. *Атаманенко В.* Описово-статистичні джерела з початкової історії міст Південно-Східної Волині першої половини XVII ст. // Наукові записки

- Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – 2016. – № 25. – С. 148-154.
2. *Баранович А.* Упадок города Речи Посполитой: Старокостянтинов в XVII в. // ВІ. – 1947. – № 8. – С. 30-49.
 3. *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – Київ, 1930. – 158 с.
 4. *Баранович О.* Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст. // Записки Історико-Філологічного Відділу. – 1926. – Кн. 4. – 90 с.
 5. *Баранович О.* Панське місто за часів Польської держави. Старий Костянтинів. – Київ, 1928. – 65 с.
 6. *Вихованець Т.* Красилівський та Базалійський ключі у XVIII ст. Сторінки занепаду Острозької ординації // Острозький краєзнавчий збірник. – 2018. – №. 10. – С. 51-73.
 7. *Ворончук І.* «Малі міста» острожчини за інвентарем 1620 р. // Острозька давнина. – Остріг, 2015. – № 4. – С. 93-109.
 8. *Гаврилюк І.* Військовий контингент Острозької ординації в I половині XVII ст.: структура, чисельність, функціонування та бойова активність // Острозька давнина. – Остріг, 2015. – № 4. – С. 47-59.
 9. *Годованюк О.* Оборонні споруди Поділля за інвентарем 1615 року // Археологічна спадщина України. – 1996. – Т. 3. – № 1. – С. 60-74.
 10. *Кулаковський П.* Князь Януш Острозький як організатор боротьби з татарськими нападами на початку XVII ст. // Острозька давнина. – Остріг, 2016. – № 5. – С. 28-53.
 11. *Кулаковський П.* Острозька ординація: задум фундатора та практика функціонування // Острозька давнина. – Остріг, 2015. – № 4. – С. 20-34.
 12. *Малі міста України. Хмельницька область: бібліографічний показник / Мінрегіон України, Держ. наук. архітектур.-буд. б-ка ім. В. Г. Заболотного. – Київ, 2017. – 215 с.*

13. *Пероговський В.* Із історії міста Старокостянтинова // Опис володінь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 р. – Острог, 2009. – С. 10–44.
14. *Рибачок І.* Місто Костянтинів та волость у кінці XVI–першої третини XVII ст. // Наукові записки: історичні науки. – № 17. – 2011. – с. 57-70.
15. *Собчук В.* Волинський шляхетський рід Лабунських // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць. – 2006-2007. – № 15: Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 134-146.
16. *Теодорович Н.* Город Старокостантинов Волынской губернии, основанный в 1561 г. Князем Костантином Костантиновичем Острожским: исторический очерк. – Почаев; типография Почаево-Успенской Лавры, 1894. – 70 с.
17. *Тесленко І.* Клієнтела князя Василя-Костянтина Острозького // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія. – Острог, 2011. – С. 144-152.
18. *Тесленко І.* Костянтинів // *Дзярнович О., Рагаускене Р., Тесленко І., Черкас Б.* Князі Острозькі. – Київ, 2014. – С. 214-217.
19. *Jabłonowski A.* Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. „Ziemie Ruskie” Rzeczypospolitej. – Warszawa-Wiedeń: 1899-1904. – Dział II-gi. – 17 s.
20. *Marcinek R.* Paweł Karol Sanguszko. Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1992-1993. – Т. XXXIV. – S. 497-500.
21. *Niemiec S. S., Brown T. D.* Care and maintenance of wood shingles and shake roofs. – Oregon State University Extension Service, 1993. – 8 p.

Додатки

Додаток 1. Таблиці

Таблиця 1. Склад Старокостянтинівської волості у XVI-XVIII ст.¹

Сучасна назва	Назва поселення							
	1576	1583	1615	1618	1629	1651	1661	1753
Бабинє (?)				Бабища				
Баглаї			Баглаї	Баглаї	Баглаї	Баглаї		Баглаї
Баглайки				Баплайки	Баглайки	Баглайки	Баглайки	
[?]								Бастаї Вел.
[?]			Берекуха	Берегелинці	Берегелиці	Берегелинці		Берегелинці
Берегелі								Берекелі
[?]						Булаївка		
Бутівці	Бутівці		Бутовці	Бутівці		Бутівці		
[?]		Ванківці						
Вербородинці					Вербородинці	Вербородинці		Вербородинці
Вереміївка								Вереміївка
Верхняки					Верхняки	Верхняки		
Волиця			Волиця	Волиця	Волиця	Волиця		
Волиця Друга					Волиця	Волиця ін.		
[?]			Волиця Бутовська					

¹ При підрахунку кількості населення використано коефіцієнт у 6 людей на дим (господарство). Оскільки навіть застосування обґрунтованого коефіцієнту не є абсолютно надійним, чисельність жителів округлена до десятків. Детальніше див. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – Київ, 2008. – С. 85.

Дані взято з: Тесленко І. Місто Костянтинів за поборовим реєстром 1576 року. – С. 102-111; Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. 19. – С. 128-130; Опис володінь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року. – С. 7, 133-183; Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – Київ, 1930. – С. 90-92; Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657. – С. 575-576; Баранович О. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст. – С. 11; Akta publiczne do interesu ordynacyi Ostrogskiey należące. – Б.м., 1754. – С. 53-59.

Сучасна назва	Назва поселення							
	1576	1583	1615	1618	1629	1651	1661	1753
[?]				Волиця Залуцького				
[?]				Волиця Сковородецька				
[?]				Волиця Ярмолинська				
[?]						Воличка		
Воронківці		Воронківці	Воронківці		Воронківці	Воронківці		Воронківці
Воскодавинці				Воскодавинці				
[?]								Гарбузина
[?]								Глибки
Гнатки					Гнатки	Гнатки		
[?]								Голінки
[?]								Городець
[?]		Гошлікії						
Гребенинка		Гребенінки	Гребенінка	Гребенінка	Гребенинка	Гребенинка		Гребенинка
Григорівка	Грогоровці	Грегоровка	Грегоровка	Григоровці	Григорівка	Григорівка		
Грицики	Грицьковці	Гричковці	Грицьковці	Грицьковці	Грицьковці	Грицьковці		Грицьковці
[?]			Грозинче	Грозинці		Грозинці		Грозинці
Губин		Губин						
[?]				Дашки				
Двірець		Дворці						
Демківці		Демківці	Демківці	Демківці	Демківці	Демківці		
Деркачі								Деркаче
Дубище	Дубища	Дубищі Вел.	Дубища			Дубищі		Дубровно
Дубина	Дубища ін.	Дубищі ін.						
Ємці			Ямці	Ємці	Ємці	Ємці		
Жабче	Жабаб'є		Жабче	Жабче	Жабче	Жабче		Жабче
[?]		Занкова						
[?]								Злодеївка
[?]								Зоретки Вел.
[?]								Зоретки Мал.
[?]			Ігнатки	Ігнатки				
Іршики			Іршики			Іршики		
Каламаринка				Каламаринка	Каламаринка	Каламаринка		Каламаринка
Капустин			Капустин	Капустин	Капустин	Капустин		
Караїмівка								Караїмівка

Сучасна назва	Назва поселення							
	1576	1583	1615	1618	1629	1651	1661	1753
[?]								Качкове
Киселі	Косель		Киселі	Киселі	Киселі	Киселі		
[?]				Кобило		Кобилля	Кобилля	
[?]	Копножинці							
Корчівка								Корчівка
Костянець			Костенець	Костенець	Костянець	Костенець		Костенець
[?]								Кочерижне
Красносілка		Красносілки	Красносілки	Красносілки	Красносілка	Красносілка		Красносілка
Круглики								Круглі
[?]					Кузьмин			
Кульчини	Колчин	Колчин Вел.	Колчин Верх.	Колчин Верх.	Кульчини	Кольчин Вел.		
Кульчинки	Колчин ін.	Колчин Мал.	Колчин Ниж.	Колчин Ниж.	Кульчинки	Кольчин Мал.		
Кучівка			Кучове	Кучківці	Кучівці			
[?]		Колчинці						
Лагодинці	Лагодинці	Лагодинці	Лагодинці	Лагодинці	Лагодинці	Лагодинці		
Лажеви	Лажави	Лежова	Лажави	Лажове	Лажеви	Лажеви		Лажави
[?]	Лешківці		Ласки		Лашки	Ліски	Лашки	
[?]								Лободиче
[?]								Лободиче Довге
[?]								Лозова
[?]	Мазепинці	Мазепинці	Мазепинці	Мазепинці		Мазепинці		
Мальки			Малковці	Мальківці	Мальківці	Мальківці		
Манівці		Манів	Манів	Манівці	Манівці	Манівці		
Марківці								Марковче
Мацевичі Вел.	Мацевичі	Мачевич Стар.	Мачевич Вел.	Мацевичі	Мацевичі	Мацевичі Вел.		Мачейовиче Стар.
Мацевичі Мал.			Мачевиче	Мацевичі ін.		Мацевичі Мал.		Мачейовиче Нов.
Михайлівці			Михайлівці		Михайлівці Чемериси	Михайлівці Вел.	Михайлівці	Михаловці
[?]					Михайлівці Роб.	Михайлівці Мал.		
Митинці								Милиньче
Митківці			Митковці	Миньківці				Милковчі
Мовчани			Мовчани		Мовчани			Мовчани

Сучасна назва	Назва поселення							
	1576	1583	1615	1618	1629	1651	1661	1753
Мончинці			Мачинче	Мончинці Вел.	Мончинці Вел.	Мончинці Вел.		Майончинче Вел.
Моньки			Мачинче Мал.	Мончинці Мал.	Мончинці	Мончинці Мал.		Майончинче Мал.
Мотрунки			Мотрунки			Мотрунки		Мотрунки
Немиринці				Немиринці		Семеренки (Немиринці)		Немиринці
[?]	Новиики	Новики	Новики		Новики	Новики		Новики
Новоселиця	Новоселиця	Новоселиця	Новоселиця		Новосілки	Новоселиця		Новоселиця
Огіївці		Охриєвці	Охриєвці	Огіївці	Огіївці	Огіївці		
Остропіль Стар.	Острейковці	Острейковці	Острейковці	Остриківці	Остриковці	Остриківці		Остриківці
Пархомівці								Парховці
Пашківці			Пашківці	Пашківці	Пашківці	Пашківці		
Пашутинці				Пашутинці				
[?]			Перегонівка	Перегонівка	Перегонівка			
Печеськи		Печищі	Печищі	Печища	Печищі			
[?]								П'єнки
Писарівка		Писарівка	Пешарівка	Писарівка	Писарівка	Писарівка		Писарівка
Підлісся				Підлісове		Підлісна		
[?]	Повербородинці		Повербородинці	Повербородинці				Повербородинці
Погорільці	Погоріла		Погоріла	Погоріла	Погоріла	Погоріла		Погоріла
[?]				Погоріла ін.	Погоріла ін.	Погоріла ін.		Погоріла Довга
[?]		Поніриш						
Попівці	Поповці	Поповці	Поповці	Поповці	Попівці	Попівці		Попівці
Прохорівка					Прохорівка			
Радківці								Радківці
[?]								Радковщизна
Раштівка			Раставка	Раштівка	Раштівка	Растівка		Раштівка
[?]		Розковла						
Росолівці	Росолівці	Розолочі	Росолівці		Росолівці	Росолівці		Росолівці
Романів		Романів						
Самчики				Самчинці ін.	Самчинці ін.	Самчинці ін.		Самчинці ін.
Самчинці	Самчинці	Самчинці	Шамчинче	Самчинці	Самачинці	Самчинці	Самчинці	Самчинці
Сахнівці	Сахновці	Сахновці	Сахновці	Сахнівці	Сахнівці	Сахнівці		Сахнівці

Сучасна назва	Назва поселення							
	1576	1583	1615	1618	1629	1651	1661	1753
[?]								Сважин
[?]	Свинна	Свинна	Свинна	Свинна	Свинна	Свинна		Свинна
Севрюки								Севруки
Семиреньки		Семеренки	Семиренки	Семеренки	Семиренки	Семеренки	Семеренки	Семиренки
[?]		Семеренки Стар.			Семиренки Лісові			Семиренки Довгі
[?]			Скаровка Більша					Шкарівка Вел.
[?]			Скаровка Мала					Шкарівка Мал.
Сковородки	Сковородки	Сковородки	Сковородки	Сковородки	Сковородки	Сковородки		Сковородки
[?]								Сончине
Сошки			Соски			Суски		Сошки
[?]	Старики	Старики	Старики			Старки		Старики
Стецьки		Сташківці	Стечки	Стецьківці	Стецьки	Стецьки		
[?]								Сциборівка
[?]								Фоники
[?]	Цеценевці	Чеченівці	Чеченовче	Цеценівці	Цеценівка			
Чепелівка				Чепелівці		Чепелівці		
[?]				Черконівці				
[?]		Черленівці	Черленівці			Черленівці		
Чернява	Чернятин	Чернятин Верх.	Чернятин Верх.	Чернятин Вищ.	Чернятин Вел.	Чернятин Вел.		
[?]	Чернятин ін.	Чернятин Ниж.	Чернятин Ниж.	Чернятин Ниж.	Чернятин Мал.	Чернятин Мал.		
[?]				Шашківщина	Шашківщина	Шашківщина		
[?]		Шкаревці		Шкарівка		Шкарівка Вищ.		
[?]				Шкарівка ін.		Шкарівка Ниж.		
[?]								Ягнатки
Якимівці?	Яковці							Ячковці
Яремичі						Яремівці		
Всього сіл	30	44	63	65	61	71	6	74

Таблиця 2. Замкові села у 1761-1781 рр.²

Сучасна назва	Назва поселення															
	1761	1767	1768	1769	1770	1771	1772	1773	1774	1775	1776	1777	1778	1779	1780	1781
Баглаї									Баглаї	Баглаї	Баглаї	Баглаї	Баглаї	Баглаї	Баглаї	Баглаї
Баглайки		Баглайки	Баглайки	Баглайки	Баглайки	Баглайки	Баглайки	Баглайки	Баглайки	Баглайки	Баглайки	Баглайки	Баглайки	Баглайки	Баглайки	Баглайки
Берегелі										Берегелі	Берегелі	Берегелі	Берегелі	Берегелі	Берегелі	Берегелі
Митинці										Митинці	Митинці	Митинці	Митинці	Митинці	Митинці	Митинці
Мотрунки																Мотрунки
Немиринці										Немиринці	Немиринці	Немиринці	Немиринці	Немиринці	Немиринці	Немиринці
Пашківці										Пашківці	Пашківці					
Сахнівці									Сахнівці	Сахнівці	Сахнівці	Сахнівці	Сахнівці	Сахнівці	Сахнівці	Сахнівці
[?]	Свинна	Свинна	Свинна	Свинна	Свинна	Свинна	Свинна	Свинна	Свинна	Свинна	Свинна	Свинна	Свинна	Свинна	Свинна	Свинна
[?]	Старики та Новики	Старики та Новики	Старики та Новики	Старики та Новики	Старики та Новики	Старики та Новики	Старики та Новики	Старики та Новики	Старики та Новики	Старики та Новики	Старики та Новики	Старики та Новики	Старики та Новики	Старики та Новики	Старики та Новики	Старики та Новики
Всього сіл	3	4	4	4	4	4	4	4	6	10	10	9	9	9	9	10

² ЦДІАК України. – КМФ-15, оп. 3, спр. 444. (1761-1781)

Таблиця 3. Населення замкових сіл у 1761-1777 рр.³

Назва	Кількість господарств											
	1761	1767	1768	1769	1770	1771	1772	1773	1774	1775	1776	1777
Баглаї									51	41	50	46
Баглайки		47	43	42	40	36	36	37	38	28	32	33
Берегелі										34	37	35
Митинці										56	56	57
Мотрунки												
Немиринці										43	47	46
Пашківці										36	37	
Сахнівці									57	46	54	49
Свинна	147	157	134	151	143	143	146	145	145	136	133	139
Старики та Новики	81	74	73	70	49	59	60	59	59	52	55	55
Всього димів	228	278	250	263	239	241	242	241	350	472	501	460
Населення	1360	1660	1500	1570	1430	1440	1450	1440	2100	2830	3000	2760

³ ЦДІАК України. – КМФ-15, оп. 3, спр. 444.

Таблиця 4. Залюднення Старокостянтинівської волості у XVI-XVII ст.¹

Назва	Кількість господарств			
	1583	1629	1651	1661
Баглаї		30	0	
Баглайки		18	0	1
Берегелинці		4	0	
Булаївка			0	
Бутівці			0	
Ванківці	5			
Вербородинці		10	0	
Верхняки		19	0	
Волиця		18	0	
Волиця Друга		12	0	
Воличка			0	
Воронківці	7	19	0	
Гнатки		6	0	
Гошлікії	7			
Гребенинка	13	12	0	
Григорівка	19	32	0	
Грицики	17	18	0	
Грозинці			0	
Губин	16			
Двірець	11			
Демківці	12	14	0	
Дубище	13		0	
Дубина	3			
Ємці		30	0	
Жабче		18	0	
Занкова	0			
Іршики			0	
Каламаринка		20	0	

¹ При підрахунку чисельності населення використано коефіцієнт у 6 людей на дим (господарство). Оскільки навіть застосування обґрунтованого коефіцієнту не є абсолютно надійним, чисельність жителів округлена до десятків. Детальніше див. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – Київ, 2008. – С. 85.

Дані взято з: *Źródła dziejowe*. – Warszawa, 1889. – Т. 19. – С. 128-130; Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – Київ, 1930. – С. 90-92; Національно-визвольна війна в Україні 1648-1657. – С. 575-576; Баранович О. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст. – С. 11.

Назва	Кількість господарств			
	1583	1629	1651	1661
Капустин		18	0	
Киселі		5	0	
Кобилля			0	1
Колчинці	2			
Костянець		2	0	
Красносілка	9	11	0	
Кузьмин		125		
Кульчини	14	12	0	
Кульчинки	6	6	0	
Кучівка		1		
Лагодинці	2	11	0	
Лажєви	3	15	0	
Лашки		21	0	1
Мазєпинці	6		0	
Мальки		13	0	
Манівці	3	4	0	
Мацевичі Великі	14	9	0	
Мацевичі Малі			0	
Михайлівці		19	0	3
Михайлівці Малі		19	0	
Мовчани		19		
Мончинці		14	0	
Моньки		10	0	
Мотрунки			0	
Немиринці			0	
Новоселиця	3	46	0	
Огіївці	11	24	0	
Остропіль Старий (?)	2	11	0	
Пашківці		29	0	
Перегонівка		1		
Печеськи	10	5		
Писарівка	3	6	0	
Підлісся			0	
Погорільці		11	0	
Погоріла ін.		20	0	
Поніриш	4			
Попівці	17	51	0	

Назва	Кількість господарств			
	1583	1629	1651	1661
Прохорівка		1		
Раштівка		5	0	
Розковла	14			
Росолівці	3	10	0	
Романів	2			
Самчики		19	0	
Самчинці	6	24	0	3
Сахнівці	11	11	0	
Свинна	14	57	0	
Семиреньки	3	20	0	1
Семиренки Старі	4	6		
Сковородки	21	46	0	
Сошки			0	
Старики та Новики	41	5	0	
Стецьки	24	10	0	
Чеченівці	8	22		
Чепелівка			0	
Черленівці	24		0	
Чернява	11	31	0	
Чернятин Мал.	14	31	0	
Шашківщина		4	0	
Шкарівка Вищ.	11		0	
Шкарівка Ниж.			0	
Яремичі			0	
Всього димів	444	995	0	10
Населення	2660	5970	0	60

Таблиця 5. Населення Старокостянтинова у XVI-XVIII ст.²

Рік	Кількість димів	Чисельність населення
1570	334	2000
1576	250	1500
1577	377	2260
1583	413	2480
1603	611	3670
1615	409	2450
1629	588	3590
1635	556	3340
1636	845	5070
1650	0	0
1651	10	60
1661	2	12
1684	5	30
1753	550	3300
1767	572	3430
1768	583	3490
1769	617	3700
1770	346	2070
1772	519	3110
1773	490	2940
1774	534	3200
1775	438	2620
1777	476	2850

² *Рибачок І.* Місто Костянтинів та волость у кінці XVI–першої третини XVII ст. – С. 60-61; *Тесленко І.* Місто Костянтинів за поборовим реєстром 1576 року. – С. 102-111; *Źródła dziejowe.* – Warszawa, 1889. – Т. 19. – S. 28, 128; *Пероговский.* Отрывок из истории города Старокостянтинова. – Почаев, 1881. – С. 75; Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. – С. 501-502, 575-576; *Баранович О.* Панське місто за часів Польської держави. – С. 25; *Теодорович Н.* Город Старокостянтинов Волынской губернии... – С. 500; *Akta publiczne do interessu ordynacyi Ostrogskiey należące.* – Б.м., 1754. – S. 53-59; ЦДІАК України. – КМФ-15, оп. 3, спр. 444.

Таблиця 6. Населення новоміської юрисдикції («Нове Місто»)

Старокостянтинова у 1761-1777 рр.³

Рік	Димів	Жителів
1767	89	534
1768	79	474
1769	81	486
1770	44	264
1772	64	384
1773	69	414
1774	69	414
1775	59	354
1777	49	294

Таблиця 7. Загальне населення волості 1570-1777 рр.

Рік	Міські дими	Сільські дими	Всього димів	Всього населення
1570	334			Понад 2000
1576	250			Понад 1500
1577	377			Понад 2260
1583	413	444	857	5200
1603	611			Понад 3660
1615	409			Понад 2450
1618		0	0	?
1629	588	995	1583	9500
1635	556			Понад 3330
1636	845			Понад 5070
1650	0	0	0	0
1651	10	0	0	60
1661	2	10	12	70
1684	5			Понад 30
1753	550			Понад 3300

³ ЦДІАК України. – КМФ-15, оп. 3, спр. 444.

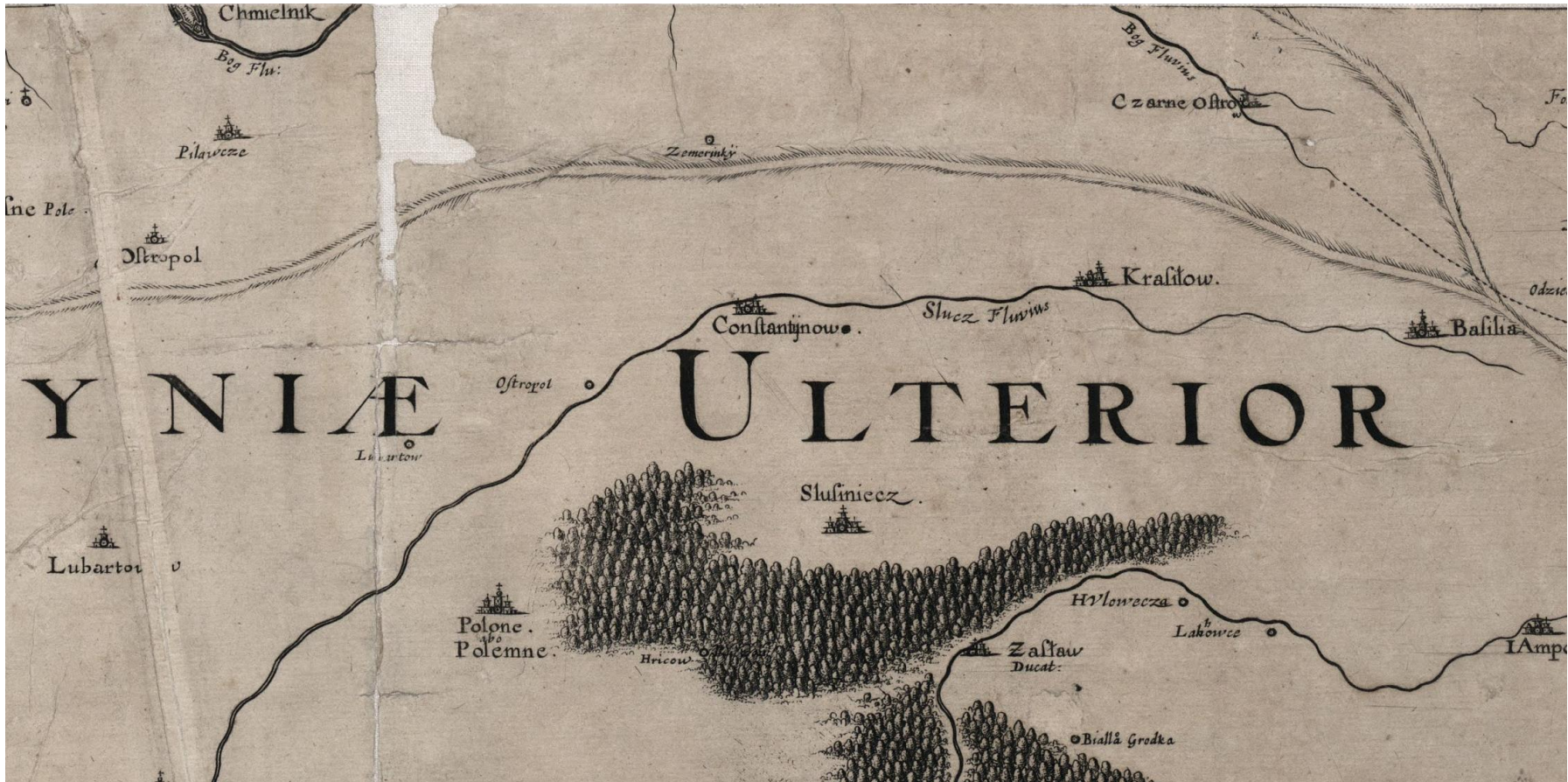
1761			946	Понад 5670
Рік	Міські дими	Сільські дими	Всього димів	Всього населення
1767	572	364	936	Понад 5610
1768	583	329	912	Понад 5470
1769	617	344	961	Понад 5760
1770	346	276	622	Понад 3730
1771			815	Понад 4890
1772	519	306	825	Понад 4950
1773	490	310	800	Понад 4800
1774	534	419	953	Понад 5720
1775	438	531	969	Понад 5810
1776			1047	Понад 6280
1777	476	509	985	Понад 5910

**Таблиця 8. Християнське і єврейське населення Костянтинова
(Старе й Нове міста)⁴**

Рік	Християнські дими Старого Міста	Єврейські дими Старого Міста	Відсоток євреїв у Старому Місті	Християнські дими Нового Міста	Єврейські дими Нового Міста	Відсоток євреїв у Новому Місті
1767	322	250	43.7%	66	20	23.2%
1768	305	278	47.6%	57	22	27.8%
1769	315	302	48.9%	60	21	25.9%
1770	182	136	39.3%	33	11	25%
1772	239	280	53.9%	47	17	26.5%
1773	231	259	52.8%	51	18	26%
1774	249	285	53.3%	51	18	26%
1775	182	256	58.4%	44	15	25.4%
1777	216	260	54.6%	44	15	25.4%

⁴ ЦДІАК України. – КМФ-15, оп. 3, спр. 444.

Додаток 2. Карти

Старокостянтинів та навколишні містечка на карті Г.-Л. Боплана¹

¹ Спеціальна карта України Гійома Левасера де Боплана 1650 року / Упорядн. Вавричин М., Голько О. – Київ; Львів, 2000. – № 7.

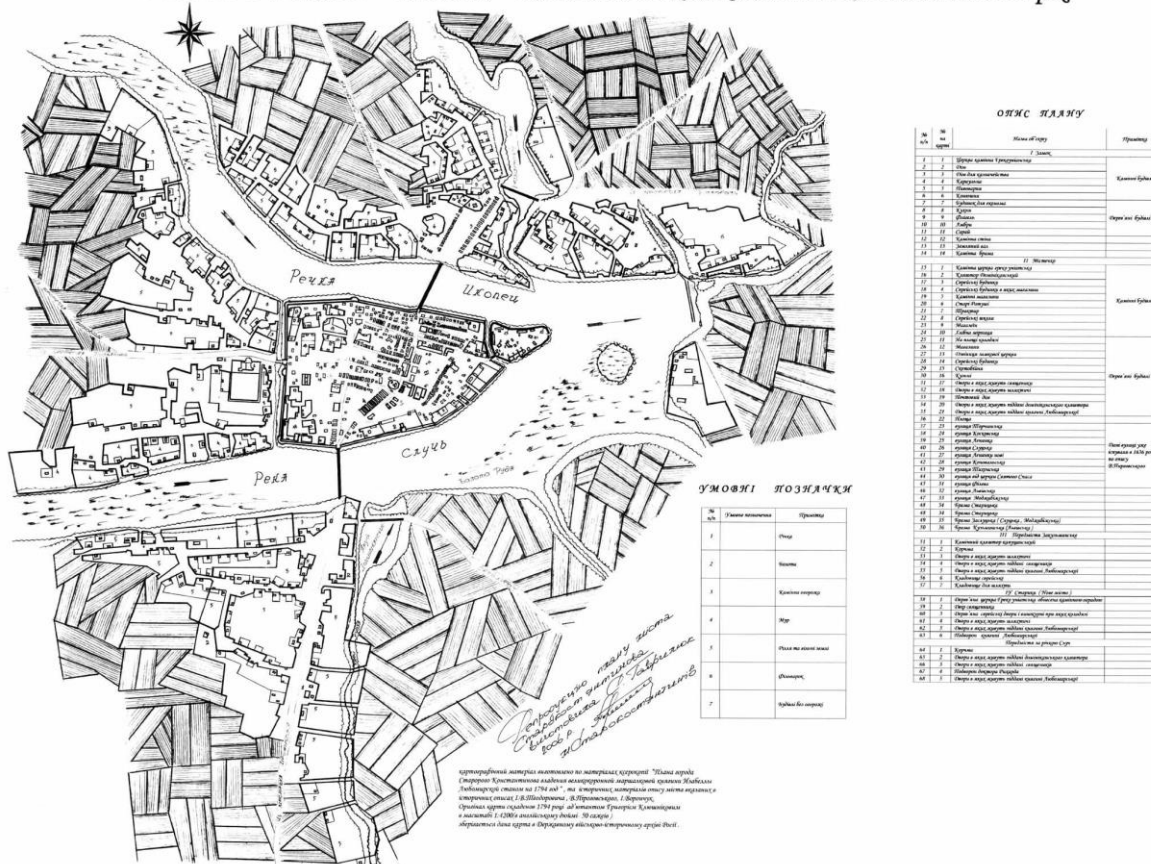

Старокостянтинівська волость між XVI-XVII ст. за Александром Яблоновським²

² Jabłonowski A. Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa-Wiedeń, 1900. – S. 11.

Додаток 3. План Старокостянтинова 1794 р.

РЕПРОДУКЦІЯ ПЛАНУ міста СПАРОКОСПЯНТИНОВА станом на 1794 рік

Репродукція плану міста Старокостянтинів у 1794 році. Виконав: Олег Гаврилук³

³ План міста 1794 року // Електронний ресурс: <https://sk.vlasenko.net/map/sk-map-1794-.jpg>, відвідано 20.05.2020.

Додаток 4. Зображення

Збережений фрагмент замку⁴

⁴ Старокостянтинівський замок // Zruchno.Travel. – Електронний ресурс: <https://zruchno.travel/ObjectEntity/ObjectEntity?idCrm=4ffbfd80-4772-b81d-bea0-58ac62ca0c19&lang=ua>, відвідано 01.06.2020.

Вид на палац з двору⁵

⁵ Бондаренко А. Старокостянтинів // Andry Travel Club. – 2014. – 12 вересня. – Електронний ресурс: <http://andy-travel.com.ua/starokostyantyniv>, відвідано 01.06.2020.

В'їзна замкова брама зі сторони міста (до реставрації 2009 р.)⁶

⁶ Старокостянтинів // Travel Ukraine & World. – <https://www.travelua.com.ua/xmelnichchina/starokostyantynivskij/starokostyantyniv.html>, відвідано 01.06.2020.

В'їзна замкова брама зі сторони дитинця (до реставрації 2009 р.)⁷

⁷ Старокостянтинів // Travel Ukraine & World. – <https://www.travelua.com.ua/xmelnichchina/starokostyantynivskij/starokostyantyniv.html>, відвідано 01.06.2020.

В'їзна замкова брама зі сторони дитинця (після реставрації 2009 р.)⁸

⁸ *Бондаренко А.* Старокостянтинів // Andry Travel Club. – 2014. – 12 вересня. – Електронний ресурс: <http://andy-travel.com.ua/starokostyantyniv>, відвідано 01.06.2020.